

MINU ELU

Nikolai Animägi (1894–1974), Vabaduse Risti kavaler

Mälestused on kirja pandud 1960. aastate lõpul, käsikirja põhjal
trükkunud *Liis Animägi*, teksti kaastoimetaja *Heivi Truu*

Kooliaastad Viljandis

Augusti kuu 1904. aastal paar nädalat kooliteed ja siis hüvasti Toporok¹ kõigi oma hää ja halvaga. Käisid kibedad ettevalmistused reisis kodumaale. Pakiti kastidesse ja püstitdesse igasugust toidu ja tarbe kraami. Toidu kraami, mis emale oli määratud mõisa poolt, oli nelja aasta jooksul kogunud väga suur hulk. Kõike seda ei olnud võimalik ligi võtta ja siis oli ema jaganud moona mõisarahvale, et aidas ei oleks ülejääki. Kaks või kolm hobuse koormat viidi toidukraamiga Okulovka jaama² Viljandisse saatmiseks. Hiljem, kui juba Viljandis elasime, jätkus sellest paariks aastaks. Ärasõidu eel käisime kooliõpetajaga jumalaga jätmas, ta haaras meid mõlemaid vennaga sülle, suudles ja ma nägin, et tal olid pisarad silmis. Mis selle suuremeelse inimesega hiljem juhtus, selle kohta ei ole ma hiljem midagi kuulnud. Sellega lõpeb varajane lapsepõli ja siit pääle algab pidev kooli aeg, mis kestab kuni 1910. aasta juuni kuuni.

Neil päevil sõitis Ronino³ mõisast kohale tädi Reeda tütar Ann Veiman, ta oli Roninos karjaravitsejaks olnud kolm aastat ja kuulda saades, et meie Toporokist lahkume, lahkus ka tema, igatsus kodumaa järele oli põhjuseks. Hilisemal ajal oli minul selle perekonnaga palju kokku puuteid. Tädi Reeda perekonnas oli neli poega: Märt, Tõnis, Johan ja Mats ja kaks tütart, Ann ja Kadri. Tädimees Tõnis Veiman oli Viljandi maal Tánassilmas küla koolmeistriks olnud palju aastaid. Möödunud 19. sajandi 80-ten, brutaalse venestamise ajajärgul pidid paljud koolmeistrid ja vallakirjutajad oma ammetitest lahkuma riigi-

¹ Toporoki mõis asus praeguse Novgorodi oblasti Okulovka rajooni territooriumil. Mõis kuulus Animägide ajal 20. sajandi algul tuntud Vene poliitikule Mihhail Rodzjankole. Nikolai Animägi ema töötas mõisas nn *ekonomkana* ja hiljem ka aidanaisena. Rodzjanko ajast alates on Toporok olnud Novgorodimaa olulisemaid metsatööstuskeskusi. (Kõik kommentaarid edaspidi toimetuselt.)

² Lähim jaam Toporokile.

³ Praegu väike Ronino küla Hvoinski rajoonis Novgorodi oblastis.

keele oskuse puudumise tõttu. Nii oli ka vana Veiman sunnitud lahkuma oma ammetist ja asuma Mursi tallu, kus tal sugulased olid. Ta elas talu sauna toas ja tegi puutööd – talu perenaistele kadaka puust lüpsikuid, võilännikuid, puulusikaid ja kulpe. Tädi Reet oli surnud ja vana Tõnise juures elas noorem tütar Kadri, kes oli vahetevahel mõned aastad ka Venemaa linnades majateenijaks, kuid oma rahutu iseloomu pärast ei püsinud kauemat aega kusagil. Pojad Märt, Tõnis ja Mats elasid ja töötasid Piiteris. Märt oli klaverivabrikus tislormeistriks, Tõnis oli oma ette rätsep ja Mats Vene-Balti laevatehases maalermeistriks. Johanist poeg oli kroonut teeninud kuus aastat ja oli Võrumaa Antsla valla vallakirjutajaks. Tütar Ann rändas mööda Venemaad, oli linnades maja teenijana ja mõisates kokana ja karjaravitsejana tegev olnud. Kadri rändas ka vahest Venemaal, vahest kodumaal ühest kohast teise, kindlat eriala tal ei olnud. Kuni viimaks küla rätsepale mehele läks.

Mõni päev enne Toporokist lahkumist saadeti toidumoonna kooramad Okulovka jaama Viljandisse saatmiseks. Lahkumise päeva hommikul istusime oma lapsepõlve kodu ukse ees suurde sakste kalessi, kaks hobust ees ja kutsar pukkis, viiekesi meie vennaga, ema, Tättu ja Veimani Ann, ja hüvasti Toporok oma armsaks saanud paigaga, ei vist kunagi teid näha saa. See kord me sõit ei läinud enam vana rada mööda Piiter–Tallinn, vaid Bologoje–Pihkva–Valga–Viljandi. Tee oli valitud nii, et ühelt rongilt üleminek teisele oli samas jaamas. Kaks ööd ja üks päev kulus sõiduks. Ema pöördus Okulovkast tagasi mõisa lõpparve tegemiseks ja see järele Piiterisse õmblust õppima. Tal oli kavatsus Viljandis õmblustöököda avada ja selleks pidid tal olema mingisugused paberid või diplom. Toporokis õmbles ta omale ja meile riided, päris vähik ta sellel alal ei olnud. Vana preili pärandus läks siin asja ette.⁴

Piiteris oli prantslanna Madam Theodoori Pariisi juurelõikuse ja õmbluse ateljee ja sinna ema siirduski. Ligemale aasta möödudes tuli ta kodulinna ja hankis linnavalitsusest loa töökoja avamiseks. Meie neljakesi jõudsime sihtkohale Viljandi jaama kesköö paiku, see oli kas augusti lõpp või septembri esimestel päevadel, täpselt enam ei mäleta. Raudtee jaamast vähese käsipagasiga voorimehel sõitsime linna Suur Turu platsi ääres olevasse võorastemajja. Järgmisel päeval Veimani Ann oli oma ja ka meie kauge sugulase Kullamaa juures käinud, ja see lubanud meid ajutiselt oma juurde võtta, kuni me korteri leiame. Kullamaal oli oma majake Kelmiküla Viiratsi pool otsas. Paari päeva otsimise järele saimegi toa-

⁴ Tegemist oli Mihhail Rodzjanko tädiga, kelle juures Nikolai Animägi ema varem oli teeninud ja kes pärandas talle hulga riideid ja muudki.

Viljandi turuplats 1910. aastal. Paremal linnakooli hoone.

kese samas Kelmiküla linna poolses otsas Laidunääri majas⁵ ja kolisime sinna. Ei tooli ega lauda, ei voodeid ega keedu nõusid, midagi ei olnud, kõik tuli osta ja selleks kulus päris kena summake. Kelmiküla nimetus oli selle pärast, et säääl vanemal ajal olnud hobusevaraste, aidalõhkujate ja linavaraste pesapaik. Meie ajal neid kelme enam ei olnud, välja arvatud paar kolm logardit, kes mööda joogi kohtasid käisid maameeste rahakotte kergendamas, ja see nimetus on rahva suus säilinud tänaseni.

Mõned päevad kulusid elamise sissesäädimiseks ja siis tuli uus koolitee tallamine. Veimani Ann oli kõik eeltöö teinud ja ühel päeval pärast lõunat viis ta meid kooli. See oli ministeeriumi kolme klassiline algkool, asukohaga Jakobsoni ja Koidu tänava nurgal.⁶ Väheldane ühekordne kivi hoone, kolm klassi tuba, väike koridor, kooli juhataja kahe toaline korter, õpetaja köök ja õpetajate tuba. Õpetajaid oli kolm. Kooli juhataja vana poolne kiilaspäine mees, naljahammas Mihkel Jürgen. Teine noor August Lelle ja kolmas Viljandi kreisi ülema tütar Fomina, venelanna. Vaatamata, et siin sündinud ja kasvanud, ei osanud ta eesti keelt, ta võis olla üle 25 aasta vana.

Kool oli ligemale kuu aega juba tegutsenud, kui Veimani Ann meid pääle kooli tunde sinna viis. Koolijuhataja eksamineeris meid ainult vene keele oskuses, lasi mind kooli lugemikust ühe jutustuse kõvasti ette lugeda ja siis jutustada. Et mulle see lugu juba vene külakoolist tuttav oli, siis oli ka eksam hülgav. „Lähed teise klassi,“ nii oli õpetaja otsus. Vennasel läks kehvemini, ta pidi esimese klassi A ja B õppijatega leppima, ehk tal küll venekeelne lugemine selge oli. Oli ta juba minu kõrval tähed selgeks saanud ja ühe talve Malinovka külakoolis olnud. Järgmisel hommikul kästi meid kooli tulla kella üheksaks, ja et meil kodus ajanäitaja puudus, tuli see nüüd muretseda. Kooli juhataja kirjutas pika nimekirja, missuguseid raamatuid ja vihikuid tuleb muretseda ja kust neid osta saab. Veimani Annega käisime raamatu kaupluses, kust kõik tarvilikud raamatud, vihikud, sullepääd ja pliiatsid kätte saime. Kellassepa ärist sai ostetud äratuskell ja see asjandus läks maksma ligi kümme rubla. Kui palju ema meile raha andis, ei saanud ma kunagi teada, kuid vana Tättu⁷ torises tükk aega, et anna viimane kopik ära ei tea mis eest, leiva raha ei jäägi enam järele, kuid puudust rahas küll

⁵ Mõeldud on tõenäoliselt kindral Laidoneri vanematele kuulunud maja praeguse Järve ja Liiva tänava vahel.

⁶ Praeguse muusikakooli vastas üle Jakobsoni tänava asuv ühekorruseline hoone.

⁷ Nikolai tädi Ann.

märgata ei olnud. Maja hoovipäälses majas oli korteris peremehe sugulane, see oli noorevõitu mees, pidas voorimehe ammetit. See tõi jaa-mast meie moona koormad kodu. Osa kraami: jahud, tangud, suhkur ja muu kuiv aine paigutati tuppa, suitsu liha, moosid ja keedised keldri, mis oli meie toa põranda all ja oli ainult meie päralt. Kusagilt tõi see mees ka koorma küttepuid ja elu läks nagu oma roobastelle.

Kool oli maksuta, suurem osa õppeaineist vene keeles, ainult esimeses klassis oli eesti keelseid tunde rohkem, teises ja kolmandas ainult kuus tundi, muu oli vene keeles. Klassi juhatajaks teises klassis oli Fomina, vana Jürgen andis emakeele ja usuõpetuse tunde, neid oli kumbagi kolm tundi nädalas. Iga hommiku pidas vana Jürgen enne tundide algust esimese klassi toas hommiku palve. See klassi tuba oli võrdlemisi suur ja mahutas kogu koolipere, väikese oreli saatel lauldi kiriku laulust mõni salm, see järel õpetaja palve Jumalale ja tervele tsaari suguvõsale ja jälle paar salmi laulu, siis võis iga üks oma klassi minna ja istuda kohal, kuni õpetaja klassi tuli ja tund pääle hakkas. Õpilasi oli saja ringis või veidi rohkem ja valdav enamust tütarlaste käes. See oli vastand vene külakoolile, kus enamus oli poiste pool. Õppetöö kulges edukalt kuni suvise kooli vaheajani. Sagedasti tuli kokkupõrkeid hommikul kooliteel linnasakste võsudega, need olid piitsade ja vemmaldega alati teiste kooliminejate laste kallal. Et nendega kokkupõrkeid vältida, tuli teekond kooli teisi uulitsaid mööda ette võtta, see pikendas teed ja ka aega, kuid päämine kokkupõrge oli välditud. Need kokkupõrked kestsid kogu minu kooli aja. Kui need saksa sulid enam jõuga ei saanud hirmutada, siis söimuga. „Kuradi matsid,“ rahustasid nad endid, et ikka saime midagi matsidele anda. Mitte küll vemmalt või piitsa tarvitada, aga söimata küll.

Vana Tättu oli hoolas kirikus käija. Iga pühapäeva hommikul oli ta aegsasti kohal, ja muidugi pidime meie ka temaga ühes olema. Algul oli see kõik uudiseks, suurem huvi oli oreli vastu. Altar oma risti löödud Kristusega, kantsel papiga – see kõik oli igav. Kui ka oreli mängust isu täis oli, lippasime kirikust välja ja vahtisime mõisa hobuseid Valuoja orus. Sääli olid mõlemal pool vaksali teed mõisa hobuse koplid. Mõnikord läksime lossimägedesse ja imetlesime vanu varemeid. Siis saime Tättu käest alati riielda: „Kus te põrgulised kaote, otsi teid hirmuga taga, ei tea, kuhu poisid läinud.“ Ja kui ema kodu tuli, oli ka meie kirikus käimisel lõpp.

Viljandi oli siis väike linnake, mõne tuhande elanikuga. Suvisel ajal peaaegu tühi, kui aga koolitöö augusti algul algas, siis oli linn kui sipel-

ga pesa. Kesklinn oli mõisnike ja kaupmeeste majasid ja igasuguseid kauplusi täis. Kehvem kiht elas Kelmi- ja Kantrekülas, ka oli linnas palju käsitöölisi – kingsepad, rätsepad, tiserid ja päris sepad. Lina ostjad oma linaaitadega ja maalermeisterid oma töökodadega olid igal pool kardetavad naabrid. Ei möödunud ühtki aastat, kus mõni linakaupmees või maalermeister oma linaaida või maaleri töökoda ära ei põletanud, et kindlustus raha kätte saada. Laienemise võimalust linnal ei olnud, sest ta oli ümberpiiratud mõisa maadega, ta oli nagu tangide vahel, kümne-viieteistkümne kilomeetri laiune rõngas mõisa maad ümber. Lossimägedes karjatas mõis oma lambaid. Tallinna tänava ühel poolel üks rida majasid ja siis mõisa põllud. Põhja pool Uut tänavat jällegi mõisa põllud üle Põltsamaa tee kuni Kõsti veskini. Üle Uueveski oja ja Peetri mõisa põllud kuni Mädajärveni, teispool Mädajärve Vana-Võidu heinamaa ja põllud, ja nii ei saanud kasvada linn üheski suunas.

Kui suvine koolivahe algas ja hinnete tunnistused kätte antud, mindi terve kooliperega järgmisel päeval Tomuski kaasikusse seda tähistama. Hommikul, kui õpilased koos, säeti klasside kaupa kolonnidesse, kaks riigilippu ees, õpilaste pere õpetajatega järel, läks rongkäik läbi linna, Paala teed mööda üle raudtee Tomuski talu kaasikusse. Sinna ilmusid linnast saianaised saiakorvidega ja lihakarni pidajad vorstikestega. Tomuski talust olid kohale toodud mitmed nõud piimaga. Muud kui osta ja süüa, saiad kopik tükk, vorstike kolm kopikat ja kaks kopikat piimaklaas. Ehk küll igal oma leivakott kaasas oli, osteti kõik linnast toodud kraam ära, samuti mitu nõutäit piima. Mängiti palli ja tagumist paari, kõige suurem huvi oli aga raudtee rongi vastu. Raudtee läbis sama kaasikut. Kui rong lähenes, pandi roopale kahe ja kolme kopikalisi vask münte, et näha, kas rongi rattad litsuvad raha laiaks. Sel ajal kui rong mööda sõitis, istusid poisid raudtee kõrgemal pervel reas nagu pääsukesed sideliini traatidel. Kui rong möödus, rutati vaatama, mis rahadest järele on jäänud, aga asjata, rahad olid roobastelt kadunud, mõni leiti roobaste vahelt või tee kõrvalt kraavist samasugusena kui enne. Õhtu eel tuldi samasuguses rongkäigus linna koolimajja tagasi, õpetajad soovisid hääd suvepuhkust ja nüüd võis iga üks oma kodu minna ja suvist koolivaheaega pidama hakata.

Nüüd oli priius kallis anne. Sai läbi kolatud kõik kuivad ja märjad paigad. Kõige rohkem veedeti aega lossimägedes. Imetlesime vanu varemeid ja nende ajaloo vastu tekkis huvi. Jakobsoni eestikeelses kooli lugemise raamatus oli nii mõndagi lossi ajaloo kohta. Ka jutustas Tätku oma lapse- ja noorpõlve aegadest, mõisnike vägivallast ja toorusest,

linna elust ja maakoguduse kiriku ehitamisest. Viha nende orjapere-meeste vastu aina kasvas.

Juuni keskpaiku 1905. aastal tuli ema kodumaale. Jälle uue korteri otsimine. Leidiski mõne päeva otsimise järele linnas Lossi ja Posti tänava nurgal Roose hoovipoolses majas kahe toalise korteri ja avas õmbluse töötoa. Paar korda kuulutas „Sakalas“ ja tööd hakkas tulema. Tulid ka kolm-neli tütarlast maalt õmblust õppima, 17–18 aastased. Esimesed tellimised olid linna sakste ja ammetnike prouade poolt, kuni viimaks linna lähedaste ja ka kaugemate mõisate prouad omale õmmelda lasid. Iga aastaga suurenes ka õpilaste arv ja need olid pea ilma üksiku erandita maalt pärit. Linna tüdrukuid ema ei sallinud, nad ei tulnud õppima, vaid aega viitma ja teiste tööd segama.

Sõda möllas ikka veel kaugel idas, kuid juba 1905. aasta algkuudel algasid rahutused Vene päälinnas Piiteris, Moskvas, Harkovis ja paljudes teistes linnades. Ka Riias ja Tallinnas oli kokkupõrkeid tööliste ja politsei vahel. Ema rääkis, kuidas Piiteris jaanuaris keskpäevil sõjavägi rahva hulka tulistas. Rahvas oli tulnud Talvepalee ette tsaaripiltidega, ikoonidega (pühakute pildid), kiriku- ja riigilippudega, eesotsas papp Gapon⁸, et tsaarile palvekirja üle anda, kus paluti rahva rasket olukorda kergendada. Papp Gapon oli äraandja. Selle asemel, et rahvast mõningate uuendustega rahustada, avas sõjavägi hoiatuseta rahva pääle tule. Sõjavägi olla aegsasti paleesse paigutatud. Kui rahva hulk laiali hakkas jooksuma, olid kasakad ja ratsapolitsei piikide ja nagaikadega jooksjail kannul, suur palee esine plats oli haavatuid ja surnuid täis, tänavad, mis palee platsile suundusid, samuti laipu täis, need olid kasakate ja ratsapolitsei vägitöö ohvrid. Meeste, naiste ja isegi laste laipu oli kogu linnas. See oli tsaari vastus sõjast tüdinenud ja raskustest villand rahvale.

Sügisel algas koolitöö paari nädala hilinemisega, ehkki väikeses Viljandis mingisugust rahutust märgata ei olnud. Kuid tuli hõõgus tuha all. Igasuguseid kuulujutte levis kulutulena, see sündis kõik sosinal kõrvast kõrva, kõva häält ei julgenud keegi teha.

Olin nüüd kolmandas klassis, seega lõpu eel. Kooli töö käis häireteta. Vahest koolijuhataja emakeele või usuõpetuse tundides hoiatas õpilasi, et nad ei longiks linnapidi asjatult ringi. Mis ta sellega oelda

⁸ Georgi Apollonovitš Gapon oli vene õigeusu preester ja Vene Ohranka agent, kes organiseeris 22. (9.) jaanuaril 1905 vabrikutööliste protsessiooni Peterburis. Meeleavaldus lõppes rahvahulga tulistamisega ning see on läinud ajalukku Verise Pühapäevana. Gapon poos ennast 1906. aastal „kõrvalist abi kasutades“ ühes Peterburi lähedal olnud majas üles.

tahtis, seda saime ka varsti oma silmaga näha. Detsembris kuulutati kogu Vene riigis välja sõjasäädus. Liiklus keelati õhtupimedast hommiku valgeni ära, ei mingisuguseid pidusi ega koosolekuid. Üle kolme inimese koos ei tohtinud tänaval liikuda. Ajalehed suleti, linna tuli terve Belomorski polk sõjaväge.⁹ Igal tänaval sõjaväe patrullid, arreteeriti inimesi ja põletati maha nende majad, kes kuidagi võimude silmis kahtlased olid. Sõjavägi piiras maja ümber, inimesed aeti majast välja ja siis pandi hoone põlema. Viljandi linnas põletati nii moodi kaks maja ära, kui palju maal põletati talusid ja popsi kohti, teab vist ainult kõiki armastav Jumal taevas, ja kaevata ei saanud keegi, sest Jumal oli kõrgel ja keiser kaugel. Rahva hulgas levisid igasugused kuulujutud, üks õudsem kui teine. Mustasajalised tulevad ja põletavad kõik, mis teel ette juhtub. Linnad, mõisad ja talud lähevad kõik tuleroaks. Inimesed lastakse maha, kes aga kätte juhtub, ja palju seesuguseid sosinal aetud jutte oli iga päev külluses. Inimesed olid hirmul nii linnas kui maal. Linnad jäid nälga. Talumehed, kes olid päämiseks linnade varustajateks toidu ainetega, ei julgenud kodust ninagi välja pista, isegi veskile jahvatama ei söandanud keegi minna. Veskid jäivad seisma, polnud, mida jahvatada, ja ka talumees jäi ilma leivata. Vabrikutes, tehastes ja ka väikeettevõtetes seisis töö. Töölised streikisid. Raudteel juurdevedu linnade varustamiseks toiduainetega ja küttega lonkas mõlemil jalul. Maad mööda kihutasid parun Sieversi¹⁰ ratsaväe salgad, aresteeriti ja lasti maha inimesi. Viljandi mõisa lossi keldrid olid puupüsti täis aresteerituid. Tegutsesid välikohtud, jällegi oli parun inimese elu ja surma peremees. Viljandi järve kaldal Huntaugu mäe all lasti maha üle viiekümne inimese. Seasaare kõrtsi kuuri all Tallinna tänaval, kus praegu asub Ugala teatri hoone¹¹, jagati ihunuhtlust, ikka oma 200–250 hoopu sai iga üks, olgu ta siis mees või naine, ja neid õnnetuid oli mitu sada. Nädala päevad peeti verepulmi, kes oli läbipekstud, võis kodu minna.¹² Kuidas... mõnigi suri enne,

⁹ Viljandi oli 1905–1906 töepoolest Tallinnas baseerunud Belomorski polgu „hoole all“ ja sõdureid toodi siia mitmel korral. Kõige rohkem siiski roodu jagu.

¹⁰ Rittmeister Karl von Sieversi suurim „vägitükk“ oligi vanglast nimekirja alusel välja nõutud inimeste mahalaskmine Viljandi järve ääres. Hukatute hulgas oli nii mässajaid kui ka pisisuliseid.

¹¹ Praegu Viljandi kultuurimaja.

¹² Nii ulatuslikest peksmistest Seasaare tallis siiski midagi teada ei ole. Küll jagati kergemat vitsakaristust Välja kõrtsis mahalastute nimekirjast väljäänutele.

kui omajao kätte sai, ja kellel elu lõhn sisse jäi, see ei suutnud mitmed päevad end liigutada. Tallinnas Vene turul, praeguse Estonia teatri ees, avas sõjavägi ilma hoiatamata tule rahva pääle, kes olid tulnud kokku, et Toompääle kuberneril lossi ette minna palvega, sest linn oli nälgas. Kui rahvas laiali jooksis, jäi maha üle 140 laiba.

Agaralt lõivad sellele veresaunale Balti parunid kaasa. Meie korteri vastas üle Lossi tänava oli mõisnikkude kasiino Park Hotell.¹³ Pääle uut aastat 1906 pea iga päev kihutas mitu suurt kahe hobuse saani, vahutavad hobused ees, hotelli ukse ette. Saanidest kobisid paruni võsud välja, püssid käes, suure lärmiga mindi hotelli külmarohtu võtma ja mõne aja pärast istuti jälle saani ja sõit läks lahti uutele jahimaadele. Nad pidasid jahti, kuid inimeste pääle. Üliagaralt sellele verepulumale löi kaasa ka Tarvastu mõisaproua. See oli Viljandi paruni tütar ja ärevatel päevadel pages oma vanemate lossi varjule, ikka nagu kindlam. Linn... Sõjavägi ja selle juhid olid omad mehed. Ta käinud lossi keldris vange peksmas vene ohvitseri mundris. Huntaugu all mahalastute laipadel sökkunud, nii et säarikud põlvini verega koos olnud. Oma teenijaskonnale rüaskanud alati: „Täna söidame kaks hobust tõlla ees, aga tuleva aasta kümme eestlast tõlla ees.“ Aga, oh häda, ei ta sõitnud ei kahe hobusega ega kümne eestlasega. Samal 1906. aastal tabas kevadel teda ilma kohtuta karistus, ta halvati ära, võis ainult kahe rattaga kärus ennast mööda lossi tubasid veeretada. Jalad ja alumine keha osa olid surnud. Üle kümne aasta veeretas see inimjätis end mööda lossi tubasid, kuni hing ka ülemise keha raasukese maha jättis.

Ka meie kool ei jäänud puutumata. Pääle jõulu vaheaega kooli minnes kuulsime, et õpetaja August Lelle on aresteeritud ja teadmata kuhu viidud. Tema asemele tuli kriisiülema Fomini noorem tütar. Vana Jürgen manitses lapsi suud pidama, linnas mitte asjata ringi lonkima jne. Kreiskoolis, mille nimetus ametlikult oli „Феллинское Городское 4х классное училище“¹⁴, oli kümnele poisile ihunuhtlust jagatud selle eest, et poisid tahtsid ühest venelasest õpetajast lahti saada, kes tihti

¹³ Posti ja Lossi tänava nurgal asunud mõisnike *Casino* ja 20. sajandi algul kerkinud punastest tellistest *Park Hotel* on nurka pidi kokku ehitatud ja neil oli nõ ühine köök. Kasiinohoones käis kohalike mõisnike seltsielu, hotellis peatusid kõrgemad tsaariametnikud.

¹⁴ Endine kreiskool muudeti Viljandi linnakooliks 1885, kuid kreiskooli nimetus käibis rahvasuus pikalt edasi. Mainitud aastast tegutses õppeasutus linnakoolina 1912. aastani, kui sellest sai Barclay de Tolly nimeline Kõrgem 4-klassiline Algkool.

poistele käsitsi kallale kippunud, ja streikisid. Poisid tulivad küll kooli, kuid õppetööst osa ei võtnud. Hommiku palvele ei läinud ja klassi ka mitte, käisid kolidoris ringi, ehk olid kooli õuel. Õpetajad nähes, et poisid tundide algusest väljagi ei tee, kaebasid inspektorile, see oma korra manitsema, kui see ka ei aidanud, siis ähvardama. Sellele vaatamata kestis streik mitu päeva edasi. Jaanuari keskpäevil tuligi üle turu platsi rood soldateid ohvitseriga eesotsas ja vembla koorem järel kooli õuele. Ehk küll kooli õue oli piiratud 4–5 meetri kõrgusega kivimüüriaga, piirasid soldatid ta siiski seest poolt ringi. Kooli majast aeti poisid õuele kahte ritta ja siis hakkas inspektor väiksematelt pärima, miks ta klassi ei läinud, kui tund pidi algama. Üks kui teine nimetas mõne vanema klassi poisi nime, kes olla teda keelanud klassi minemast, ja nii korjati kümme vanemate klasside poistest välja. Puukuurist toodi kesk õuele puusaagimise pukk, poiss tõmmati kõhuli pukile, üks soldat hoidis jalust, kaks õlgadest, püksid rebiti maha, särk ja kuub tõmmati päa pääle ja siis kaks soldatit teine teiselt poolt ladusid vemblaga 20 hoopiga igale poisile tagumikule ja seljale. Kihno nimeline teise klassi poiss läinud ohvitserilt küsima, mis nad kurja on teinud. Ohvitser käratanud: „Ah sa ei tea, küll saad teada!“ Poiss tõmmatud samas pukile ja laotud 25 sirakat tagumikule. Pärast, kui mina sääl koolis käisin, olime Kihnoga ühes klassis, siis ta rääkiski oma lugu.¹⁵ Kuid missugune ta oli, kõndis kõveras kui e täht, päa viltu õlgadel. Rahva käest korjati kõik laske- ja terariistad ära. Viljandi järve keskele toodi sepa alasi, mitmed ree koormad püsse ja pistoleid toodi sinna, soldatid piirasid suure rõngana alasi paku ümber. Koormast võeti püss, pandi luku kohaga alasile ja soldat suure haamriga tagus luku puruks ja siis jääaugust järve põhja. Mõnelgi püssil oli laeng sees, mis löögist pauku tegi.

Kevade poole muutus elu rahulikumaks, kooli töö edenes ilma häireteta kuni läheneva kooli lõpuni. Lõppeksamid tulid mai lõpus, kuid kooli töö suvist vaheaga tähistama Tomuski kaasikusse enam ei mindud. Rõõmu väljenduseks ei olnud kellelgi lusti, ei õpetajal ega õpilastel, kõigil oli rusutud meeoleolu, kestis ju ikka veel sõjasäädu. Kool oli lõpetatud, tunnistus käes ja edaspidised plaanid kreiskooli minekuks tehtud. Nüüd oli kange tahtmine linnast kaduda, kuhugi kaugemale õuduste paigast. Eelmisel sügisel käis Mursi tädi meil külas ja kutsus tulevaseks suveks meid maale, nüüd oli koht täada, kuhu suveks minna. Nädala päevad läksid mööda, kui ühel päeval Mursilt tädipoeg Johan linna

¹⁵ Tegelikult peksti kokku kolme õpilast – kahte nõudmiste eest ja ühte selle eest, et ta kamraadide eest välja astus.

sõitis, oma asjad linnas korda ajas ja meie poole tuli. „Noh poisid, kas sõidame Mursile?“, ja kohe olime mineku õhinas. Kakskümmend kilomeetrit linnast asus Mursi talu põldude keskel Tännassilma jõe lähedal. Parvega tuli hobune vankriga jõest üle viia, jalakäijate jaoks oli kitsas laudadest purre. Jällegi meenus Toporok, Msta jõgi oma parvega, kuid siin mitu ja mitu korda väiksemas mõõdus. Elu Mursil oli ilus, olime ju kahekesi vennaga linna sagimisest ja kivitänavaist eemal, paljajalu võis lipata igale poole, karjamaale, jõe äärde kala õngitsema ja põllupeenardele maasikaid korjama. Linnast olid ligi võetud õnge nõõrid ja konksud. Õnge latid sai heinamaa päält sarapuu põõsast. Hommikul varakult sai kalale mindud. Ja kuni lõunani, kui talust lokulaua hää l kostma hakkas. Keriti õnge nõör lati ümber, paju vits aeti kaladel lõpustest läbi ja siis võidujoostes kodu poole. Väikestest särje ja ahvena poegadest sai korralik kõhutäis kassile. Õhtul, kui kari kodu aeti ja tädi karjaaidas lehma lüpsis, lasi ta meid lüpsiku tibast sooja piima juua kas või kõht täis. Ise naeris, et vaat kus mul piimavasikad. Suureks meelehääks oli õhtuti hobuseid koplisse viia, sai ju tükk maad ratsa sõita. Sõnniku veo aeg oli vahelt vedamine meie ihaldatud tööks, jällegi sai hobusega sõita. Heina aeg oli meie tööks heina saod küüni värati ette vedada ja küünis heinte otsas tallata. Söögi ajal oli igal oma puust lusik ja suur supi kauss kesk lauda, kust siis iga üks oma lusikaga upitas.

Aeg kadus kiiresti ja augusti kuu alul pidime juba linnas olema, sest algas uus kooli aasta ja mulle päälegi uues koolis. Kreiskool, teda nimetati „gorodski“, oli ainult poisslastele, puht venekeelne ja siis juba mingisugune kõrgem õppeasutus. Esimest klassi sääl ei olnud, teine klass oli jaotatud kolmandaks ja neljandaks osakonnaks, kolmas klass oli viies ja neljas klass kuues osakond. Nii et õppetöö kestvus oli neli aastat, kui iga aastaga jaoskonna läbi tegid ja ülemineku ühest osakonnast teise eksami rahuldavalt sooritasid. Mina tahtsin neljandasse osakonda pääseda, kuid kukkusin läbi ja tuli jääda kolmandasse osakonda. See vastas ka endise kooli kolmandamale klassile, kuid olid mõned uued õppeained, mida eelmises koolis ei olnud, ja need olidki minu läbikukkumise tegurid. Juurde tulid füüsika, looduslugu ja geomeetria. Ained, mis mind väga huvitasid ja hääde hinnetega igas järgmises klassis olid. Õpetajad olid kõik umbkeelsed venelased, ainult usuõpetajaks oli linna kiriku abiõpetaja Hesse – sakslane, kes rääkis eesti keelt kõva saksa aktsendiga, nagu siis öeldi: „väänab kui pulgaga“. Ta ei olnud pikalt, ühe aasta ja tema asemel andis usuõpetuse tunde minu vana ministeeriumikooli juhataja Jürgen. Usuõpetuse tunde oli nädalas kaks

ja üks tund kiriku laulu, ja need olid ka ainukesed emakeeles; muu oli kõik vene keeles, isegi vahe tundidel ei tohtinud oma vahel eesti keelt rääkida, selle järele valvas inspektor hoolega. Küll tal oli siis tegemist, ta sõelus poiste vahel küll siia, küll sinna asja eest teist tagant, kuid meile oli selle sõelumise eesmärk selge. Ta märkis nende nimed ülesse, kes keelust üle astusid ja semestri tunnistusel oli elukombed maha võetud kas siis neljale või kolmele, olenes sellest, mitu korda sa talle pihku jäid. Ja kui elukomme kolmele langes ja õppe edukus ka lonkas, siis oli koolist väljaheitmise oht suur.

Siin oli juba kooli vormi riietus, musta värvi kinnine kuub, püstkraega ja valge kandiga krae veerel, ilma taskuteta, vööl 5–6 sentimeetri laiune mustast lakknahast rihm, rihmast veidi laiem valgevasest pannal, kolm venekeelset tähte Ф.Г.У. Läbi stantsitud, musta värvi nokkmüts „furaška“ lakk sirmiga kahe ristamisi palmi oksaga, sama suguste tähtedega okste vahel mütsi märk. Kooli raha aasta eest oli kakskümmend rubla. Koolimaja alumisel korral turuplatsi poole kaks klassi ruumi ja õppeabinõude kabinet, õue poolsel küljel koridor, õpilaste riiete varnadega, selle otsas õpetajate tuba õpilaste ja õpetajate raamatukogu kappidega. Keskelt viis kolidori teisele korrale lai kivitrepp, sääl oli ruumide jaotus sama sugune, kuid õppeabinõude kabinet ja õpetajate toa kohal oli mahukas saal. Selles peeti iga hommiku enne tundide algust palve, mida alati mõni viimase klassi poiss pidas. Sääl harjutati kooli koori laulu ja orkestri kokkumängu. Õpilasi oli 150–180 ringis, suures enamuses maapoisid. Viimaste klasside poisid olid 17–18 aastat vanad, mõni isegi nekruti ealine ja sellel tuli kroonut teenima hakata. See oli brutaalse venestamise kulminatsiooni ajastu. Kreisi ülem, politsei ülemad, kohtunikud, raha asutuse ametnikud, posti-telegraafi ülemad ja muud vähem tähtsate asutuste asjamehed olid umbkeelsed venelased. Paljud neist tegutsesid siin mitmed ja mitmed aastad, kuid kohalik keel ei läinud pähe, mõni purssis mõne üksiku sõna, ja need olid ka väiksemad vennad, kes rahvaga rohkem kokku puutusid. Võib arvata, milliste raskustega oli harilikul inimesel tegemist, kui oli tarvis nende asutuste ukse kulu-tada. Väiksemad vennad – kirjutajad, tõlgid, käskjalad, gardavid¹⁶ ja postiljonid – olid eestlased. „Gorodski“ kooli lõpetajad siirdusidki nendele ammetkohtadele – „tšinovnik“ (riigi ametnik). Suurem osa lõpetajaist pöördus tagasi oma taludesse, valla valitsuste abikirjuta-

¹⁶ Gardavoi e kardavoi oli alam linnapolitsei ametnik. Nimetus tuleb venekeelsest sõnast *городовой* – linna(vaht).

Linnakooli aula sisevaade 1911. aastal.

jateks, apteegi õpilasteks jne. Valla valitsuste protokollid pidid kahes keeles olema – nii oli vallavolikogu koosolekutel alati kaks kirjutajat, üks kirjutas venekeelse, teine eestikeelse protokoll. Paljud lõpetajad läksid Pihkvasse maamõõtjate kooli, kuid vähesed said sinna sisse, tung sinna oli suur, siis korraldati võistlus eksamid. Kuigi harilik eksam hästi läks ja kooli pääsemine käega katsutav oli, siis pidi olema sul palju taibukust ja teravmeelsust, et ka võistlus eksamid tulemusi andsid. Neil võistlus eksamitel esitati absurdseid küsimusi, kui sa ei osanud rahuldavalt vastata, olidki ukse taga.

Vend Johan ja tema pingi naaber Herman, mõlemad lõpetasid „gorodski“ kiituse kirjaga, söitsid Pihkva, maamõõtjate kooli sisseastumise eksamitele. Eksam läinud hästi, nii et kooli uks paistnud lahti olevat, aga võistlus eksamil esitanud üks eksamineerija vennale küsimuse „Miks elavhõbe vedel on?“, poiss jäi vastuse võlgu ja sellega ka kooli ukse taha. Hermanilt küsitud, kui palju on 2×2 , sellele vastanud poiss, kaks korda kaks on neli ja teie, näidates küsijale, null ja saame nelikümme. Herman võeti kooli vastu.

Uues koolis minu õppetöö läks lodusalt, uued õppeained ei teinud

mingisugust raskust, need huvitasid väga ja ma olin neis ainetes kogu kooli kestvusel paremate hulgas. Kõige rohkem huvitas mind siiski füüsika, selles aines ei olnud mull' vastast. Raskusi tekitas oma kodune aineeline puudus. Ehkki emal oli tööd palju, sageli töötas ta öösel, et tähtajaliste töödega toime tulla, kippus sissetulek ikka väljaminekule alla jääma. Toidu muresid küll nii teravalt tunda ei olnud, sest olid veel olemas Toporoki mõningad tagavarad. Suurem puudus oli riidest ja jalanõudest, ja minu kooliraha maksmisel. Mingisugune riide tagavara siiski oli, kuid puudus aeg nende õmblemiseks, ja või siis niisugused meietaolised marakratid vähe kulutasid. Pühade aegu, kui õmblustöö võõrastele seisis, siis õmbles ema meie riideid ja tegi jalanõusid. Nüüd oli isa kõrval õpitud oskus omal kohal. Isast olid jäänud korralikud kingsepa tööriistad, kauplusest osteti naha kraam ja siis olid mõne päeva pärast uued nõorsaapad jalas. Riided ja jalanõud pidid aasta vastu pidama, kuid ikka kippusid nad narmendama, enne kui uued sai.

Neil päevil ja öödel istusin ma ema kõrval, jälgides tema tööd. Riide õmblemisel ajasin õmblusmasinat vändast ringi, siis oli vist emal ka kergem ja töö edenes kiiremini. Kingsepa töö köitis mind rohkem. Hiljem paikasin ja kohendasin oma jalanõusid ise, kuni viimaks nad otsast otsani valmis tegin.

Sellel 1906.–1907. aastal vahetasime kaks korda korterit, ikka jäid nad kitsaks, kuna töö hulk ja ka õpilaste arv kasvas. Viimaks saime korteri Tartu tänav 5 hoovi päälises kahekorralises majas ja sääl oli ka pikem peatus. Meil oli neli tuba, köök, sahv, keller ja puukuur, ja korter oli ka linna südames. Nüüd kasvas töö ja majanduslik olukord muutus lahedamaks.

Pühapäeval ja pühade ajal tõi ema Lõokese raamatu kauplusest¹⁷ laenu raamatukogust raamatuid ja luges meile kõvasti ette, need olid enamuses eesti rahva ajaloolised jutustused – Eduard Vilde „Kui Anija mehed Tallinnas käisid“, „Mahtra sõda“, Bornhöhe „Vürst Gabriel“ ja teisi, mis käsitlesid otse või kaudselt eesti rahva minevikku. Koolis oli sundus vene klassikute teoste läbi lugemine. Iga laupäev pärast tunde pidid õpilased kooli raamatukogust võtma raamatuid koduseks lugemiseks. See oli tarvilik, sest kevadel klassist ülemineku eksamil nõuti jutustusi nii ühe kui teise vene klassiku teostest. Nii sai läbi loetud suurte vene klassikute teosed – Puškin, Lermontov, Gogol, Nekrassov, Aksakov, Turgenev, Krõlov ja palju teiste kirjanike teoseid. Siit pääle

¹⁷ Hans Leokese raamatukauplus Lossi ja Tartu tänava nurgal A. A. Rosenbergi pärijate majas.

hakkas laienema silmaring ja arusaamine maailma elust, kujunema oma isiklik tõekspidamine ja hoiak ühe kui teise nähtuste kohta – balli parunite ja kadakasakste vihkamine, sallimatus vene brutalse surve vastu. Oli aeg, kus kodumaalt eemal viibiv eestlane häbenes ennast eestlaseks tunnistamast, hakkas kaduma rahvustunne ja seda enamuses enam-vähem haridust saanute seas. Ümber rahvustumise oht aina kasvas, tulevik oli seitsme pitseri taga.

Ema oli suur laulu ja muusika sõber, ühtki kontserti ei jätnud ta vahele. Tema lemmik lauljaks oli Aino Tamm. Ta oli Piiteris vanapreili teenistuse ajal Aino Tammega tuttavaks saanud ja nagu ma siis aru sain, olid nad emaga suured sõbrad ja nende jutt käis ikka „sina“ pääl.

Isa olla olnud ka väikselt pillimees ja temast oli järele jäänud viiul, seda hoiti alati riiete kapis luku taga. Juba Toporokis oleku päevil sain ma mõnikord, kui kapiuks lukust kogemata lahti jäi, ta kätte ja siis oli seda kirinat ja kärinat küll, kui poognaga mööda keeli saagisid. Kuid nüüd hakkas selle pilliga tõsine töö pääle. „Gorodskis“ oli kooli orkester ja algõpetus viiuli mängimiseks. Igal teisipäeval pärast kooli tunde õhtu eel oli algajatele paar tundi harjutust ja iga neljapäeval samal ajal orkestri kokkumäng. Paar aastat kulus ära, kui noodi lugemine ja mängu tehnika selgeks sai. Nii kulus mull' kaks talve õppimiseks ära ja siis

Nikolai (paremalt kolmas) koolipõlves orkestriliikmena.

juba kaks talve orkestris, millal kooli lõpetasin.

Kevadel 1907. aastal lõpetasin klassi, ülemineku eksam oli hindega hää ja järgmiseks õppeaastaks sain neljandasse jaoskonda.

Suvel jälle Mursil, ja augusti alul uuesti kooli. Jälle tulid juurde uued õppeained: algebra, trigonomeetria, joonistamine ja keemia, laulmine kooli kooris, mida juhatas inspektor. Kooli koor oli 40–50 liikmeline ja orkestris 60–70 pillimeest Eduard Tubina juhatusel.

Emal oli palju õpilasi ja nii mõnigi tahtis omale õmblusmasinat osta, siis pöörduti ema kui asjatundja poole, et valida korralik õmblusmasin. Nii tekkis emal hää vahekord mehhaanik Grünvaldiga. See oli Viljandis ainus mehhaanika töötuba ja õmblusmasinate, kudumis- masinate, jalgrataste ja kõigi nende tagavara osade kauplus. Säält siis osteti enamik õmblusmasinaid. Ka mina käisin sagedasti emaga säääl, töötuba ja kauplus oli ühes mahukas ruumis. Säääl olid kaks rauatreipinki ja igasugused mehhaanika riistad. Küll oleks tore, kui saaks siin treimist ja mehhaanika tööd õppida. Rääkisin oma soovist emale, see oma korda Grünvaldile ja oligi, et Grünvald, juba päris hall vanamees, kutsus mind õppima. Pea iga õhtu, kui kooli ülesanded tehtud ja kui ei olnud vaja muusika tundi minna, ruttasin Grünvaldi töötuppa. Säääl vanamees õpetas mulle metalli treimist ja kõiksugust lukksepa töid. Kevadel kooli vaheajal enam Mursile ei läinud ja siis sai juba üsna põhjalikult meeldiva töö kallal olla. Siin tuli tegemist teha jalgrataste, õmblusmasinate remondiga ja elektri kellade ja elementidega. Tol ajal Viljandis elektrit ei olnud, see tuli aastaid hiljem.¹⁸ Sageli käisime ka Paavlel oma lapsekodu vaatamas. Vana-Võidu mõisas onu Peetri pool, kes tol ajal oli mõisa sepaks. Onul oli kaks poega, vanem Peeter ja noorem meie vanune Karl. Onupoeg Peeter oli ka minuga „gorodskis“ paar klassi minust ees, lõpetas kooli 1908. aasta kevadel ja hakkas isaga koos sepa tööd tegema. Karlist onupoeg suri 1912. aastal hilis sügisel leetrite tagajärjel ära. Ka Paavlel oli suur muutus olnud. Onu Johanil meessoost pärijaid ei olnud ja tallu oli tulnud väimees, talu oli väimehe käes. Johan kolis Mäeltare juurde, onu Märt ja vanaema elasid küla karjamaale ehitatud popsi koha pääl, „Murrus“. Tädi Kadri oma perega olid ehitanud Kõöra talu servale popsi koha ja Pikk Tõnis käis ikka talusid mööda lina harimas, sest oma kohake ei andnud nii palju, et ära elada saaks. Vanem tütar Ann kodus aasta läbi kangaid, küll villaseid ja

¹⁸ Viljandi kesklinn sai elektrivarustuse 1910. aastal. 1901. aastast oli aga eraelektrigeneraator Aleksander August Rosenbergil, kes kasutas voolu ainult oma majade tarbeks.

linaseid, igas talus enam ei kõlksunud kangasteljed, noorem naispere ei tegelenud enam niisuguste asjadega. Kaks nooremat, Mari ja Ella, õppisid ema juures õblemist ja hiljem avasid Tarvastu Mustla alevis koos õmblustöökoja. Poeg Peeter käis külakoolis.

Nüüd kulges minu koolitöö viperusteta, kogu 1907.–1908. õppeaasta läbi. Suvel Grünvaldi juures kogutud raha eest sain kooliminekuks uued nõorsaapad osta, ema õmbles uued riided ja nii ei olnud enam teiste poiste ees häbenenud oma kehva riietuse pärast. Sõpru mull' koolis palju ei olnud, ma olin igas klassis kõige noorem. Linna poisid olid oma ette kambas, need olid enamasti jõukamate vürtspoodnike ja käsitöölise võsud. Nad pidasid endid kuidagi üleolevalt kaasõpilaste suhtes. Teise iseseisva grupi moodustasid suurtalunikkude pojad, need siiski nii uhked ei olnud, kuid üldist ühtmeelt siiski ei olnud ja kolmas grupp, kehtalupoegade, maakäsitöölise ja ametnikkude pojad olid omavahel päris leplikud. Minu pingi naaber, kellega sai neli aastat kõrvuti koolipinki kulutatud, ei seltsinud kuidagi minuga, ma olin ju kõva vene keele mees ja ikka piilus see Holstre valla Sumbaku suurtalu Hans Jühkamson minu vihikusse kirjanduse tunnis kas diktaadi või mõne klassi kirjaliku töö puhul.

Ainuke koolivend, hilisemas elus minu õemes Jaan Hion, kellega oli sõprus. Tema oli kõva matemaatik, mina vene keele mees, ja nii meie vastastiku üks teist abistasime. See sõprus kestab kogu elu aeg.

August 1908 jälle kooli, see kord juba eelviimasesse klassi. Õppe töö 1908.–1909. aastal kulges kõva õppekoorma all, lisaks olid veel soovijatele saksa ja prantsuse keele tunnid. Ma käisin ka saksa keele tundides, see oli ema soov, ja ta aitas mind palju saksa keele oskuses, sest tal oli saksa keel selge. Aga nagu ikka, kui sul ei ole tegemist selle keelega, ununeb ta peatselt. Ema kirikus ei käinud, ei saa öelda, et ta ateist oleks olnud, ta ei sallinud kirikut tema silmakirjalikkuse pärast, tema orjastamise jaalanduse pärast. Kuid kolme-nelja kiriku laulu laulis üsna tihti.

Papid pajatasid kiriku kantslist jumala armastusest ja pikameelest, heldusest ja vägevusest. Jumala ees on kõik inimesed üheväärilised, kes tema käskude järele siin maailmas elavad, aga need, kes siin rõhutud jaalandatud on, peavad „Taevariiki“ pääsema, kus nad ülendatakse. Ei tea kelleks? Muinasjutt, mis kasulik on rõhujatele.

Kui see jumal nii vägev ja armuline on, miks siis ei keelanud vägivalda ja rõhumist? Ei... see ei olnud armastaja jumal, see oli verejanuline jumal ja tema vägevus oli ainult rõhujate pool. Siit maailma vägevad, kes

Ema Ella Animägi oma lastega 1909. aastal. Vasakult: Johan(nes), Liisa (Liisi), Ella ja Nikolai Animägi.

tegid maiseid säädusi ja olid ka nende täitmise järelvalvajateks, ei mõtelnudki ise nendele säadustele alluda, nad elasid ja tegutsesid väljaspool säadust.

Kui kõigis ammetasutustes oli maksev ainult vene keel, siis Balti parunitel seda kohustust ei olnud. Nad võisid avada oma emakeelseid koole, ühinguid ja seltse ja säääl domineeris saksa keel. Pääle riigi üldsäädusi oli Balti mail maksev „Balti erisäädus“, kus olid kindlustatud parunite eesõigused. Nii oli nende eesõiguseks: kalapüük, jahipidamine, viina- ja õllevabrikute ja kõrtside avamine ja palju see sugust, mis puudutasid mõisniku ja talupoja vahekordi. Igas mõisas oli oma viina- ja õllevabrik. Mõisa laialdastel maavaldustel asusid maanteede ääres suured kõrtsi hooned iga 4–5 versta tagant. Iga mõis varustas oma viina ja õllega neid asutusi, ja kus siis voorilised oma krossid kõrtsimehele ohverdasid.

Iga sügise septembri keskpäevil pidasid parunid klaperjahti, see oli uhke vaatepilt. Jakobsoni tänavat pidi liikus mõisnikkude ratsa kolonn, viie kaupa reas, kõigil punased sabakuued seljas, valged nahkpüksid jalas, lakknahk säärikutes, mustast sametist pika nokaga poolkera taoline pääkate, neid oli saja ratsaniku ümber. Mehed ja naised kõik ühte moodi, raske oli vahet teha, kumb kumbki on. Lühikese varrega pikk nahk piits, paras tuimuna suurune tina kuul otsas, oli püssi asemel igal pidemega käevarrel. Ratsanikkude järele koerte kari, paari kaupa umbes meetri pikkuse rihmaga koos, iga mõis oli oma koera karjaga, koerte rivi järele ratsa koerapoiss. Nii palju kui oli mõisnikke, nii palju oli ka koera karju. Mõnel oli vähem, teisel rohkem. Koerte kolonn ulatas Tallinna tänavast kuni Lossi tänavani. Kui jõuti Uueveski teeni, hargnes kolonn kaheks, üks osa suundus Uueveski poole, teine Jakobsoni mäest alla Viiratsi ja Vana-Võidu poole. Kui linnast väljas oldi, lasti koerad lahti ja kui jänese üles ajasid, tormasid koerad, järele koerapoiss ja kõige järel punased jahi mehed, kes siis, kui jänes enam koerte eest ei pääsenud, ta piitsadega surnuks löid /.../

Uue tänava taga, Tallinna ja Põltsamaa vahelisel mõisa põllul oli hipodroom kõrge tribüüniga. Iga aasta augusti kuul peeti siin parunite ratsa võistlusi, siis kogunes saksu tervelt Liivimaalt siia kokku. Uhked tõllad seisid tribüüni taga reas, tallipoisid jalutasid samas ratsahobuseid. Proud ja preilid istusid lahtisel tribüüni poolel, jälgides binokliga võistlusi. Tallinna ja Põltsamaa teeveert palistasid linna kadakad ja muu alam rahvas, kellel mujal aega surnuks lüüa ei olnud /.../

Kevadel 1909. aastal ülemineku eksamid olid hindega rahuldavad ja

viimasesse klassi pääsemine kindlustatud. Jälle Grünvaldi juures oma lemmik töö kallal, sai ju mõnegi rubla uueks kooliaastaks koguda. Juuni lõpul sõitis ka õde Liisi kodumaale, ta oli kooli lõpetanud. Möödunud talvel oli ta saanud keskkõrva põletiku ja haigus oli läinud nii halvaks, et tal oli kõrva tagant päälusse auk raiutud ja säält hulk mäda välja lastud. Haavad ei olnud veel täiesti paranenud, lisaks sellele tekkis lõua alla mingisugune kasvaja, mis ähvardas vabalt hingamist. Palju aega ja kulu nõudis arstimine, kuid pikapääle siiski haigus paranes. Teine häda oli, et ta ei teadnud eesti keelest enam midagi. Saksa ja vene keel, kuid ilma eesti keelela ei olnud siin midagi pääle hakata. Siiski sai koha „Kluge ja Stroomi“¹⁹ saksa raamatukaupluse müüjana. Võrdlemisi ruttu, vähem kui aastaga õppis ta emakeele ära, see oli tarvilik, sest tihti tuli seda tarvitada.

Augusti kuu esimestel päevadel algas jälle kooli töö ja see kord viimane kooli aasta. Õppetöö kulges päris edukalt. Sell' talvel andis inspektor mulle loa õpetajate raamatukogust raamatuid lugemiseks saada, need olid õpetajate teadmiste täiendamiseks nii vene kirjanduse kui ka tehnilisel alal. Mind huvitas ainult tehniline ala, pääle selle andis inspektor minu hoole alla õppeabinõude kabineti. Sääll oli igasuguseid aparate: valguse, keemia, elektri, soojuse jne katsete jaoks. Need tulid korda säädida, kui füüsika või keemia tunnid olid ja klassi ees demonstreerida vaja oli.

Enne jõulu käis ema Piiteris, et mulle pääle kevadel kooli lõpetamist oleks koht valitud elukutset õppida. Mind huvitas väga elektri ala ja see saigi minu elukutseks kümme aastateks. Emal ja isal oli laialdane tutvusring Piiteris sääll elunevate eestlaste hulgas. Üks neist tuttavatest, Toominga nimeline oli Piiteris Eriksoni telefoni vabrikus meistriks, see lubanud mind sinna õppima võtta. Teine oli Branti lauavabriku mehhaanik Rebane, kes samuti lubanud mind vabriku elektriijaama võtta. Õppisin hoolega ja lugesin palju tehnilisi raamatuid. Kui kool juuni alul lõpetatud oli, lõpp tunnistused käes, siis oli vana traditsioon lõpetajatest päevapildi tegemine, missugused kooli saali seinas ilustasid. Õpetajad soovisid hääd edu tulevikuks, siis tuli inspektor, surus mull' kätt ja lausus: „Soovin hääd edu tulevikus ja et sinust Edison taoline mees saaks.“ See oli 5. mail 1910. aastal. Kodus üllatati mind ilusa kingiga, ema kinkis uue ülikonna ja tasku kella. Vend Johan lõpetas 1908. aastal ministeeriumi kooli ja käis nüüd ühes minuga „gorodskis“ ja sel 1910. aastal läks ka tema eelviimasesse klassi. Siis lõppes minu kooli-

¹⁹ Kluge ja Ströhmi kirjastuse raamatukauplus Viljandis.

Uue tänava põhjaküljel asunud hipodroom 20. sajandi algul.

poisi põli ja hakkas pääle omal jalgel seismine.

Kaks päeva sai kodus priiust nautida ja 7. juunil läks Piiterisse sõiduks. Paar kohvrit riiete ja pesuga oli kogu pagas. Viljandi jaamast välja sõites vaatasin vaguni lahtisest aknast välja, rong lisis kiirust, mull' oli pääs vilt kaabu. Kantreküla vahel tuule tõmbus viis mull' kaabu mine-ma, mis läinud, see läinud, tuli leppida vana koolipoisi nokkmütsiga, mis mull' kohvris oli tööel käimiseks. Öhtu eel jõudis „susla“, nagu kitsarööpmelist siis nimetati, Tallinna. Piiteri rong väljus kesköö paiku ja nii oli mõned tunnid aega linnas ringi vaadata. Esimene käik oli Toompääle, Patkuli trepile. Vaade linnale ja merele oli suurepärane. Teine käik sadamasse, see oli kui mastide mets, väheldased kahe mastilised purjekad seisid kaide ääres, üks teises kinni. Mastid ja nõörid kujutasid nagu ämbliku võrku /.../

Osavõtt Vabadussõjast

Narva, Tartu, Võru, Valga ja Rakvere langesid enamlaste kätte. Eesti valitsus kutsus vabatahtlike moodustama väeosasid. Ka see ei andnud soovitud tulemust. Siis kuulutati välja üldmobilisatsioon. Hangiti välismaalt relvi ja varustust, korraldati välismaal vabatahtlike värbamist jne. Olin veel mõned päevad Karulas, tegime tööarve ära.²⁰ Sain 1200 rubla oberosti rahades²¹, mis tulid pärast tule süütamiseks tarvitada, sest need olid ja jäid ainult väärtusetuteks paberi tükkideks. Rukist ehk nisu mõisnik ei tahtnud anda. Ma lubasin siis oma tehtud töö hävitada, mõisnik jäi mõtlema ja siis lubas minu nõudmist täita, sest see oli juba varem minu tasu lepingusse võetud. Kolmandal või neljandal päeval oligi vilja koorem ukse ees. Neil päevil ilmusid postidel üleskutsed: „Ameerika mereväe kapten Henry Reissar kutsub Eesti noormehi astuma vabatahtlikuna, tema poolt moodustavasse ameerika *scout* 'ide eeskujul loodavasse kompaniisse, neid varustatakse ameerika relvadega ja riietusega, palgaga kuni 400 marka Eesti Vabariigi väeringuga kuus.“ Tema (Reissar) võtab oma kanda väeosa toitlustamise. Nüüd tuli ka minul tahtmine sinna väeossa astuda, sest mopi²² alla kuulusin ma igal juhul.

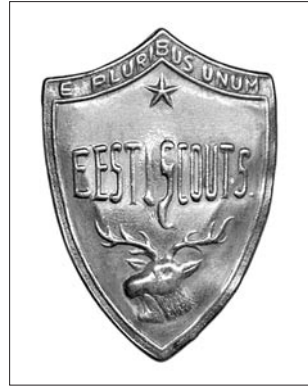
Linnas tõstsid siia põranda alla jäänud ja punasest paradiisist sis-

²⁰ Mälestuste autor töötas 1918. aastal Karula mõisas elektrikuna.

²¹ Oberostideks kutsuti Saksa okupatsioonivõimude (*Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten*) trükitud ja löödud rahasid.

²² Rahvas nimetas mopiks mobilisatsiooni.

se pugenud vähemad asjamehed pääd. Üsna avalikult ähvardati tänavatel arve- te õiendamist vastastega. 18. detsembril astusin värbamise büroosse ja avaldasin soovi loodavasse väeossa astuda. Tuli välja, et ma olin esimene sõdur väeosas. Iga järgmine päev tõi uusi mehi juure, neid oli igast rahva kihist ja vanuses, maalt ja linnast, vanema klassi koolipoi- sid, talu ja popsi koha pidajate poegi. Ka vend Johan astus väeossa. Nii kogunes meid 80–90 meest. Parunid olid ühes sakslastega jalga lasknud ja meid paigu- tati Viljandi mõisa lossi. Ohvitserideks olid kaks venda, Friedrich Pinka kap- ten ja Herbert Pinka vanem leitnant, ja Johannes Paulmeister leitnant. Kõik kolm olid olnud Vene armee ohvitserid ja Kärstnast, Viljandi maakon- nast pärit julged, kogunud ja sõbralikud inimesed. Väeosa põhikirjaski oli punkt, et kõik väeosa mehed on oma vahel vennad, ühed nooremad, teised vanemad. Toodi raudtee jaamast mitu kastitait püsse, padruneid,

Scout'ide tunnusmärk deviisiga *E PLURIBUS UNUM*. Sõdurid said pronksise, ohvitserid hõbe- dase märgi.

Viljandi mõisa uus hoone e uus loss 20. sajandi algul. Siin formeeriti 1919. aasta detsembris *Scouts* väeosa.

kuuli pildujaid ja laske moona. Kuulipildujad kerged ja automaat püsid Inglise omad, vintpüssid aga Vene süsteemi omad, kuid valmistatud Inglismaal ja Ameerikas, täitsa uued, paksu õliga koos. Laske moon ka kahte tüüpi, Vene ja Inglise relvade tarvis. Käidi iga päev õppustel ja õpetati relva käsitsemata. Paljud noored võtsid esmakordselt surmariistad kätte, siis olid vanemad mehed, kellel mitmed aastad sõjateed tallatud, abiks ja juhtijaiks. Mehed kasvasid lühikese ajaga üheks sõbralikuks kõvaks pereks kokku.

Ja siis 3. jaanuaril 1919 marssisime raudtee jaama, kust sõit läks Õisu ja Halliste poole, kutsumata külalistele vastu. Punased olid jõudnud juba Viljandi külje alla, ühtki pauku ei olnud nad siia maani kuulnud. Kahes looma vagunis, vedur ees, sõitsime Siniälliku jaama, sääl olid jaama inimesed ärevil, nad olid kuulnud, et päeval käinud Õisu mõisas punaste ratsasalk, moonamehed puhastanud mõisa aidas vilja, punased olla nad välja ajanud, aida ukse lukku keeranud, võtmed ligi võtnud ja lubanud homme vilja järele tulla. Esimesed luure andmed olid olemas, tähendab, et vaenlane on üsna ligidal. Ettevaatlikult liikus rong Loodi jaama, see oli tühi, ei ühtki hinge kusagil. Samas tempos liikus rong Õisu poole, enne Õisu jaama jõudmist peatati rong metsa vahel, mehed käsutati maha, rong tagasi käiguga liikus Loodi poole. Hargnesime ahelikku ja liikusime piki raudteed Õisu jaama poole. Metsa vahelt välja jõudes nägime õhtu hämaruses, et mõisa poole liigub mingisugune inimeste grupp, seljas mingid püssitaolised riistad. Vahemaa oli kaunis kauge ja ka hämarik ei lubanud selgesti näha, kes need õieti on. Mõned tahtsid tule avada, kuid ülemus keelas selle ära. Siis leidis üks vanem mees, kes lubas vaatama minna ja asjasse selgust tuua. Jäime raudtee perve taha ootama. Paari tunni pärast tuli luuraja tagasi ja siis oli naeru küllalt: mõisa mehed on rehepeksult kodu tulnud, hangud-hargid õlul, ja et päeval on küll punased mõisas käinud ja aida võtmed kaasa viinud, kuid mõisas neid ei ole.

Nüüd liikusime juba julgelt mõisa. Vahipost pandi välja teele, mis viis Õisu-Ülemõisasse ja ka Õisu-Morna-Karksi teele pandi liikuv post. Teised mehed asusid mõisa härraste majja puhkama, summa oli meid 56 meest, kahe kuulipilduja ja kahe automaat püssiga. Öö möödus rahulikult, järgmisel hommikul, 4. jaanuaril olid viis mõisa hobust regede ja meestega mõisa pargis, igale reele istus kümme meest ja sõit läks Morna mõisa. Ratsa luure kolm meest, kes olid tulnud Viljandist meile järele, saadeti ette ja mehed küüt hobustel kilomeetrit paar järel. Nii liikusime pea Morna mõisa pargini, kuid siit avati tuli meie ratsa

luurele. Mehed regedelt maha ahelikku ja liginema härraste majale. Mõisast saadeti üks mees meie juure, et selgusele jõuda, kes me oleme. Tuli välja, et olid oma mehed – Võru kaitseliidu 27-meheline grupp kapten Schmidt²³ juhatusel. Olid lahinguid lüües taganenud esmalt Valka ja säält Viljandisse. Siis nad jäänud Mornasse ööks puhkama ja kavatsenud hommikul Viljandi poole liikuma hakata. Ja nähes meie ratsa luuret, arvasid esialgu, et on punased. Kuid arvanud hiljem, et siit poolt punaseid pääle tulemas ei ole, sest need olid eile õhtul Karksi mõisast käinud veskil, kus kaitseliidu vahipost olnud ja kes 2 punast maha lasknud, selle pääle ähvardatud tagasi tulla ja veriselt kätte maksta. Nüüd oli meestel häämeel, kõva abivägi oli kohal. Mõisa poolt valmistati meestele lõuna ja õhtu eel läksime juba 70–80 mehega veski juure, säält oli kõik vaikne, punased ei olnud ikka ilmunud. Liikusime ahelikus edasi Karksi mõisa poole. Ees oli väike lagendik ja siis algas lepa ja kase võsa. Läksime ka säält pea läbi, ees avanes lage mõisa põld ja meile vastu liikus punaste ahelik. Heitsime maha mätaste ja kivide varju, laske asendid võeti sisse ja jäime mõneks minutiks ootama. Ülemus andis korralduse mitte lasta enne, kui selleks üksik märguandmise lask kajab. Vaenlane lähenes aeglaselt ja püsti jalu. Vahemaa vähenes 200–300 meetrini ja siis kajas lask. Enne kui vaenlane suutis pikali heita, läks põrguks lahti, nelja automaadi ja 60–70 püssi tuli tabas vaenlasi. Meile tuli mõni üksik püssi lask vastuseks ja kõik jäi vaikseks, hämarik muutus kord-korralt pimeduseks ja vaenu tegevus lõppes.

Tulime Morna mõisa tagasi, kuhu ööks puhkama jääme. Õled toodi sisse ja mehed õlgedele puhkama, igal püss käe ulatuses seinajal. Keegi poistest oli jätnud padruni rauda ja püssi luku vinna, ei tea kuidas, kas püssi omanik või mõni lähedane naaber vajutas unes päästikule ja kõlas kohutav pauk. Mehed kargasid kui vedrudel püsti ja ruttu välja, keegi hõikas: „Poised, punased!“, kuid väljas oli kõik vaikne, valve mehed küsima, mis lahti on. Selle pääle jäadi rahulikuks ja hakati uurima, kes see sugust rumalat nalja on teinud. Varsti leiti ka koht, kust lask tuli, ja ka selle tegija. Siit pääle pidi iga mees, kui ruumi tuli, püssi padrunitest tühjaks tegema, et ära hoida õnnetuid juhuseid. Ruumi mindi küll tagasi, kuid und ei olnud enam kellelgi, ehkki kell näitas neljandat hommiku tundi 5. jaanuaril. Pärast õhtust kokkupõrget 4-ndal olid punased Karksi mõisast kabu hirmus põgenenud, jättes oma surnud ja haavatud lahingu väljale, kust 5-nda hommikul kohalikud elanikud neid 19 laipa üles korjasid ja veski kõrgele kaldale maha viskasid. 5. jaa-

²³ Kapten Johan Schmidt, hilisem 9. jalaväepolgu ülem.

nuaril tuli meile Mornasse lisaks üks kolmetolline välikahur, vanemat tüüpi, kapten Roska²⁴ juhatusel. Luurajad käisid Kaarli ja Karksi mõisa ümbruses ja tegid kindlaks, et Kaarli mõis ja lähim ümbrus on punasest vaba, kuid Karksi mõisa olevat hommiku poole ööd 600-meheline punaste salk sisse tulnud, kes õhtu poole ööd oli säält jalga lasknud. Kuulipildujaid neil ei ole. Nüüd koostati tegevus kava, et hommiku hämaruses 6-ndal teha katse mõis vallutada. Hommiku poole ööd rakendati Morna mõisas hobune ree ette ja sama mees, kes Mornas käis, läks ka Karksisse punastele külla. Pani Morna mõisa moonamehe vana kasuka naru selga, istus reele ja kadus hommiku hämarusse. Meie mehed läksid hanereas ja hargnesid hiljem ahelikku, missugune pikkamisi lähenes üle lageda põllu Karksi mõisa pargile. Kutsar Jaan, nii oli selle luure mehe nimi, oli sõitnud Karksi mõisa, kohe nabitud ta punaste poolt kinni ja siis seletanud, et Morna mõisa tulnud mitu tuhat meest valgeid mitme kahuri ja kuulipildujatega, et niisugused väikesed kahurid, et üks mees võib käigu pääl temast lasta. Teda tahetud küüti ajada, kuid pimedas saanud putket teha ja sõitnud seltsimeeste juure, et hoiatada valgete kavatsusest Karksi mõis ümber piirata. Selle jutu pääle algasid seltsimehed miitingut pidama. Sel ajal kui punased miitingule kogunesid, lajatas kahuri pauk ja mürsk tabas kokku tulnuid – neli surnut ja mitmed haavatud. Meie ahelik, olles üsna lähedal pargile, avas püssi ja kuulipildujate tule. Kabuhirmus hakkas põgenemine. Ka meie luurajale antud püss kui oma mehele. Et meile ühtki vastu lasku ei olnud, jõudsime joostes parki ja nägime, missuguse kiirusega lidusid seltsimehed üle lageda põllu ja heinamaa Taagepera poole. Saatsime neile hüvastijätuks nikkell ube järele. Mõis oli meie päralt, jäime sinna ka ööbima. Esimesed võidud, ilma ühegi kaotuseta, tõstsid meeste meeoleolu.

Järgmisel, 7. jaanuaril jälle mõisast võetud küüthobustele ja seltsimeestele Taagepera poole järele. Ratsa luure ees ja mehed küüthobustel järel liikusime pea Taagepera lossini. Taagepera loss tuletas vanaaegset ordu lossi meelde. Kõrge torniga loss kivi aiaga piiratud pargis, aia taga sügav lai kraav, ripp sillaga lossi värava kohal. Kilomeetri kaugusel lossist meie poole metsaülesma maja ja siis 200–300 meetrit lagedat, kivi aed ja kohe ka mets. Jõudsime metsa servale, ratsa luure lähenes lossi väravatele, mehed võtsid kiviaia taga lähte asendid sisse. Paarisaja meetri kaugusel väratist avati luurele tuli kuulipildujast. Kuid ükski kuul ei tabanud luure mehi. Sõjamehe seisukohast vaadatuna tuli päris

²⁴ Hilisem Kaitseliidu ülem kindralmajor Johannes Orasmaa.

imelik ette, kui oskamatud olid „seltsimehed“ tulistamisel. Kuulid vihisid ratsa meestel kõrgelt üle päa. Meie kahur oli toodud Taagepera lossi lähedale metsa kõrgendikule, säält sai otsesihetamisega tulistada. Loss oli selgesti nähtav. Esimene mürsk lendas lossitorni luugist sisse ja surmas säält punaste vaatlejad. Teine mürsk tabas lossi paraad ukse treppi. Siis hakkas ka säält lossi pargi kiviaia tagant tulistamine, kuhu need kuulid läksid, teab vist suur mets meie selja taga. Jagunesime kolmeks rühmaks, üks 20-meheline grupp kuulipildujaga liikus vasa-kult metsa mööda, mis ulatus peaaegu lossi pargini, Alakülani²⁵. Teine 20-meheline salk liikus ka kuulipildujaga paremale, kuid see jäi lossi pargist kaugemale. Kolmas 20-meheline salk kahe automaat püssiga jäi kahele poole maanteed lossi värava kohal samasse kiviaia varju. Kahur andis veel mitu lasku. Üks oli lossi alumise korra aknast sisse lennanud, muud kahjustust ei olnud teinud, kui toa põrandas oli tohutu auk ja seintelt, laest krohv alla varisenud. Muidugi akna klaasid kõik puruks, eest ära. Tulevahetus kestis pimedani ja kui üsna pime oli, jäi lossi poolt tuli vaikseks. „Seltsimehed“ olid jalga lasknud. Tulime lossi, vahipostid pandi välja, olime näljased ja külmunud. Valitseja korraldas meeste õhtusöögi, ruumid külmad, suurem osa aknaklaase purunenud. Pandi kaminad küdema ja varsti sai sooja. Õhtusöök oli ka mehine, värske praeliha ja kartul, mitu suurt nõu täit sooja piima pääle ja nälgi oli kadunud. Missuguseid jälgi olid aga „seltsimehed“ maha jätnud – lossi suur saal ja söögituba olid hullemad kui sealaut. Igal pool saalis vedelised parkett põrandal kartuli koored, kalapääd ja leivatükid. Ühes nurgas oli parkett põrandal tuld tehtud, suur põlenud auk põrandas, klaveri kaas, toolid ja muu mööbel olid kütteiniks olnud. Suures söögi-toas suur tamme puust massiivne söögi laud samuti igasuguseid toidu jäätmeid täis ja lisaks sellele oli see ka kloseti aset täitnud, piki lauda mitu hunnikut inimese väljaheiteid. Missugust lugupidamist need inimloomad pälvivad? Siga olevat kõige rumalam koduloom, kuid oma pessa ta mustust ei tee, tähendab, ta on targem, kui äsja jalga lasknud „seltsimehed“.

Õo vastu 8. jaanuari möödus rahulikult, saime korralikult välja puhata ja hommiku hämarikus jälle küüthobustele ja sõit läks [kaarega – toim] Helme ja Tõrva poole. Luure andmetel olid „seltsimehed“ Tõrva alevisse koondanud 800 meest. Takistamata jõudsime Koorküla mõisani. Mõisa karjanaised tulivad parajasti loomi talitamast ja rääkisid, et õhtul on tulnud mõisa kaks punast ratsameest ja vist magavad

²⁵ Praegu Ala.

härraste majas ja nende hobused on praegu karjalaudas põhuruumis. Minki ka kohe vaatama ja asi osutus õigeks. Ratsanikud võeti une päält kinni. Need olid Valgast Punaarmee käskjalad. Saime nendelt teada, et Valgast lubati 500 meest Tõrva abiväge saata, pidagu Tõrva seltsimehed seniks vastu, sest abi on tulemas. Nende andmete põhjal tuli meil tagasi tõmbuda, muidu oleksime kahe tule vahele jäänud. Otsad pöörati Helme peale. Kaks sõjavangi ja nende hobused saagiks, tulime Helme kirikumõisa. Helme kiriku tornist, pea kilomeetri kaugusest, avati meile kuulipilduja tuli. Piki põlisorgu, mis kiriku ja koolimaja tagant suundus Tõrva alla, liikusime mõne saja meetrini kirikust ja avasime ka omalt poolt kahest kuulipildujast vastutule. Mõne minutilise tulistamise järel jäi tornist tulistamine ära, „seltsimehed“ olid ka säält jalga lasknud. Liikusime kiriku ja koolimaja juure, kõik oli vaikne. Koolimajast Tõrva poole kõrgendikul põlisoru kaldal oli Helme kalmistu, säält avanes vaade Tõrva alevile. Läbi kiikri oli näha suurt liikumist meie poole, ja veidi aja pärast hakkaski ragin pääle. Punastel oli kavas meid Helme kiriku juures ümber piirata, kord korralt nihkus punaste tuli nii paremale kui ka vasakule poole rõngana. Meid oli ju kõigest saja mehe ümber, kuna vastane oli 6–7-kordses ülekaalus. Tuli tagasi tõmbuda, tulime tagasi küüthobuste juurde, kaks sõjavangi ja meie pool 3 kergelt haavatut, sõitsime tagasi Taagepera vallamajja. Õhtu oli käes oma pimedusega, jäime sinna ööbima. Kesk ööd häire – vahipostidelt oli nähtud liikumist Kärstna poole mineval teel. Maast valla, küüt hobustele ja Taagepera-Karksi poole minema. Hommikul pärast meie lahkumist Taagepera lossist oli sinna sisse tulnud 400 punast, kes puhkasid öndsalt une rüpes. Alaküla on Taagepera lossist umbes kilomeeter eemal. Tee ristumise nurgas pikk kõrtsi hoone. Kõrtsi nurga tagant hargneb tee, üks teeharu suundub Karksi pääle, teine haru lossi poole ja kolmas Valga suunas. Vallamajast, kus meie ööbisime, on kõrtsini 3–4 kilomeetrit. Ratsa luure ees, meie mõnisada meetrit regedel järel, sõitsime pikka mööda Taagepera poole. Jäime kõrtsist mõnisada meetrit seisma, luure tõi teate, et kõrtsis on punaste valve meeskond, tunnimees kõrtsi ukse ees. Tulime regedelt maha ja ahelikus lähenesime kõrtsile, öö kottpime, paar meest läksid luurajatena üsna kõrtsi juure. Varsti kostis säält poolt tume mütsak ja kõik jäi vaikseks, mehed tirisid mingisugust kogu. Kui nad meieni jõudsid, seletasid, et punaste tunnimees maganud kõrtsi ukse kõrval pingil, püss põlvedel. Meie mehed võtnud püssi ära, kuid valvur maganud rahulikult edasi, siis tõmmanud mehe pikali ja lõõnud püssi päraga uimaseks ja siin ta nüüd on. Aga

nüüd kähku regedele ja kõrtsi eest mööda, enne kui kõrtsisolijad midagi taipavad. Kui viimane reetäis mehi kõrtsi nurga taha kadus, visati kõrtsi ukse ette käsigranaat. Aga kus siis läks kärinaks lahti, meie kadusime pea metsa varju, kuid ragin kestis veel hulk aega. Kuhu poole lasti ja keda lasti, jäi teadmata.

Hommiku hämaras 9. jaanuaril jõudsimme Karksi mõisa ja jäime siia puhkama. Haavatud ja sõjavangid saadeti Viljandisse. Et meil omal kõõki ligi ei olnud, korraldas mõisa valitsus sell' päeval meie toitlustamist. Tuleb tähendada, et Karksi oli kroonu mõis ja see oli rentniku käes. Sama 9. jaanuari õhtul sõitsime küüthobustel Halliste jaama, kus meie väeosa paigutati kitsarööpmelisele soomusrongile dessant komandoks. Üks episood meie sõjateest oli lõppenud.

See ei olnudki nagu sõda, oli rohkem klaperjahi moodi. Kindlat rinnet ei olnud kusagil, ei vastasel ega meil. Väikesed väegrupid liikusid ühest mõisast teise, ühest kõrtsi hoonest teise kõrtsihoonesse. Olime siinamaani ilma kaotusteta, samuti olid ka vaenlasel väikesed kaotused. Kahuri tuld me siia ajani ei olnud saanud, ja vaenlane lasi jalga võrdlemisi vähese surve all. Üldine meie poolne päätetus edenes kiiresti. 10. jaanuariks olid Eesti väed vallutanud Rakvere ja Tapa raudtee sõlmjaama ja liikusid kahes suunas Narva ja Tartu sihis. Tegevuses oli juba 3 laiarööpalist ja 2 kitsarööpalist soomusrongi. Ka olid Soome vabatahtlikud kohale jõudnud. Inglise laevastik oli Soome lahes Naissaare lähedal kaks punaste miiniristlejat kinni võtnud ja andsid laevad eestlastele üle. Punastel oli kavatsus dessanti maale saata, et me vägesid kotti ajada, kuid see kukkus haledasti läbi. Pääle kahe miini laeva, mis täitsa vigastamata inglaste kätte sattusid, lasti mitu transpordilaeva kogu meeskonnaga põhja. Meie vägede meeleolu tõusis. 10. jaanuari hommiku hämaruses liikus soomusrong Abja–Mõisaküla poole. Ühtki vastupanu ei olnud, ei Abjas ega Mõisakülas, välja arvatud paar raudtee truupi, kus oli tee puruks lastud, kuid need takistused kõrvaldati kiiresti, sest soomusrongil oli kaks platvormi valmis roobaste ja liipritega. Mõne minutiga koristati puruks lastud roopad, uued kohe asemele, ja sõit läks edasi. Mõisakülast mõne minutilise peatuse järele läks sõit edasi Ruhja²⁶ – Valga poole. Kirbla²⁷ jaamast sõitsime peatamata läbi Ruhja poole. Ilm oli täitsa valgeks läinud ja siis hakkas Ruhjast tulema nikkell ube rongi pihta. Meie rongil oli ees ja taga kahuri platvormid, ees

²⁶ Läti Rūijena.

²⁷ Läti Kirbeni.

oli laeva kaugelaskja 50 mm kahur, taga platvormil Vene kolmetolline välikahur. Neli kuulipilduja vagunit, igas neli kuulipildujat. Tule jõud oli suur, kuid häda oli selles, et kuulipildujatest ei saanud ei ette ega taha tulistada, vaid ainult kahele küljele. Kuna vastasel puudusid kahurid ja ära nähes, et ei kuulipildujate ega püssituli ei olnud takistuseks rongi liikumisel, mis pikkamisi Ruhja jaamale lähenes, saatsid punased vasta ilma meeskonnata veduri. See muidugi oleks meie rongile suureks hädaohuks olnud, kui vedur täiskäigul rongiga kokku põrganud oleks. Kuid meie rongil olid vanad raudteelased, need teadsid, kuidas hädaohtu kõrvaldada. Kähku panid nad roobastele selleks otstarbeks valmistatud seadmed, rong tõmbus hulk maad tagasi ja ennäe, must koletis lendas teetammist mitu kukerpalli tehes alla, kogu vaateväli uppus auru pilve. Kui aur oli laiali läinud, lebas surmatoov vedur üsna rahulikult raudtee tammi kõrval pehmel soisel heinamaal.

Hädaoht oli möödas, kuid vastase tuli oli üsna tihe. Rong venis aeglaselt jaama, säält olid „seltsimehed“ taganenud Ruhja alevisse ja saatsid meile tervitusi. Taganemisel olid jätnud jaama perroonile mitu verist jälge: 4–5 laipa era isikuid lebas perroonil. Kes nad olid, jäi meile teadmata. Nüüd tuli dessanti minna. Haarasime vasakult poolt alevi, maastik oli soodne ja mõne tunnise löömingu järele lasid „seltsimehed“ jalga. Meil 4–5 haavatut, vaenlase kaotustest ei olnud mingeid teateid. Öhtuks jõudis alevisse 6. Eesti polk, kes jäi sinna ööseks. Meie tulime rongile ja sõitsime Mõisakülla tagasi. Valga poole edasi tungida ei olnud võimalik, sest kahelt poolt raudteed olid veel „seltsimeeste“ käes, tuli oodata, kuni ka meie rinne edasi nihkub. Käisime iga päev rongiga seltsimehi häirimas, ka vastupanu säält poolt oli visam.

12. jaanuari hommikul sõitis soomusrong Mõisakülast välja sihiga tungida edasi Valga poole, kuni see võimalikuks osutub. Kirbla ja Ruhja jäid selja taha. Lähenesime Pikksaare²⁸ jaamale. Rong jäi metsavahele pöörangu taha seisma, kahur laskevalmis. Jaamas paistis kõva liikumine. Tulime metsavahel rongilt maha kahes grupis. 20-meheline grupp liikus paremale poole metsa varjus, kuni jaama kohta, säält oli selgesti näha, mis toimus jaamas. Teine 20-meheline salk liikus vasakult poolt ka metsa varjus, kuid jäi siiski jaamast kaugele, sest ees oli lage maastik. Jaama oli sisse tulnud punaste sõjaväe ešelon, käis kibe mahalaadimine. Platvormidel oli näha ka paar kahurit. Olime jaama kohal metsa varjus, ees oli paarisaja meetri laiune lage heinamaa, kaunis metsa ligidal üksik heinaküün. Punased semud olid nii kiiresti mahalaadimisega ametis, et

²⁸ Läti Piksari.

ei märganud meid ega meie soomusrongi. Nad olid vist julged, et nii kaugel ikka vaenlasi ei saa olla. Ootamata avasime kahest kuulipildujast tule, mõju oli ootamata. Ešelon pani kiiruga Valga poole minema, „seltsimehed“ sibusid oma rongile järele. Mõni üksik lask meile ja siis tormasime metsast välja jaama poole. Kuid sääl oli veel küllalt „seltsimehi“, kes avasid meie pihta püssitule, ja siin olid meil esimesed tõsised kaotused: 2 meest surnutena ja 4–5 haavatut. Punaste ülemus, „seltsimees“ Orlov karjus omadele, kes liikusid kaugel metsa ja oma rongi poole: „Seltsimehed, tagasi! Neid on vähe!“ Kuid need olid ka ta viimased sõnad, meie kuulipilduja valang ja mees kukkus, ka ülejäänud semud tegid kiiret minekut, soomusrong sõitis jaama. Ka sõjasaak ei olnud kehv, 2 Maksim-kuulipildujat, terve kaubavagun laskemoona ja väliköök kõige supi ja pudruguga. Vaenlane jättis lahingupaika 14 langetut ja 8–9 meest raskelt haavatuid, nendest suri 5 meest, enne kui Mõisakülla tagasi jõudsim.

Nüüd, õhtupoole jõudis Pikksaare jaama ka meie esimene kitsarööpmeline soomusrong, meie nimetasime seda „piimarongiks“, sest ta oli valget värvi, kuna meie rong nr 2 oli rohekat värvi.²⁹ Sõitsime ühes sõjasaagiga, oma langemate ja vaenlase haavatutega tagasi Mõisakülla, kust need langemad ja haavatud edasi Viljandisse toimetati. „Piimarong“ jäi kurseerima Pikksaare ja Ruhja vahele. Järgmise päeva hommikul, 13. ndal sõitis soomusrong uuesti Pikksaare jaama. Esimese rongi mehed olid jaamas kuulnud telefoni kõnet pärast meie rongi lahkumist, kus punaste üksuse ülemus tegi Valga staapi ettekande sündmuste kohta Pikksaare jaamas. Pikksaare jaamas ei olnud ühtki raudtee ametnikku, kuid jaama telefonid, mis kõik ühe liini pääl töötasid, olid korras. Selles kõnes oli palju nutulaulu. Kuidas „seltsimehed“ olid sunnitud taganema valgete ülekaalukate jõudude eest, ja et suurem osa olla langemad vaenlase tule läbi ja metsi mööda laiali jooksnud. Paluti rutuliselt abi saata. Abist olla aga ära öeldud, kuna ka Tartu poolt ähvardab valgete pääletung, pidagu oma jõududega vastu, abi loota ei ole.

Nüüd oli meil selge, et kommuna meestel vesi ahjus on. Sõitsime edasi Talli³⁰ jaama poole. Enne väljasõitu kõlas paug meie rongi kauge-laskja kahurist, ja mürsk oli tabanud Talli jaama hoonet, vahemaa jaama vahel oli 12–13 kilomeetrit. Kui jõudsim Talli jaama, oli näha, et säält on kiiruga minekut tehtud, seda tunnistas soldati katelok poo-

²⁹ Kitsarööpmeline soomusrong nr 1 ehitati 1919 jaanuaris Pärnus, kitsarööpmeline soomusrong nr 2 ehitati samal kuul Tallinnas.

³⁰ Läti Stali.

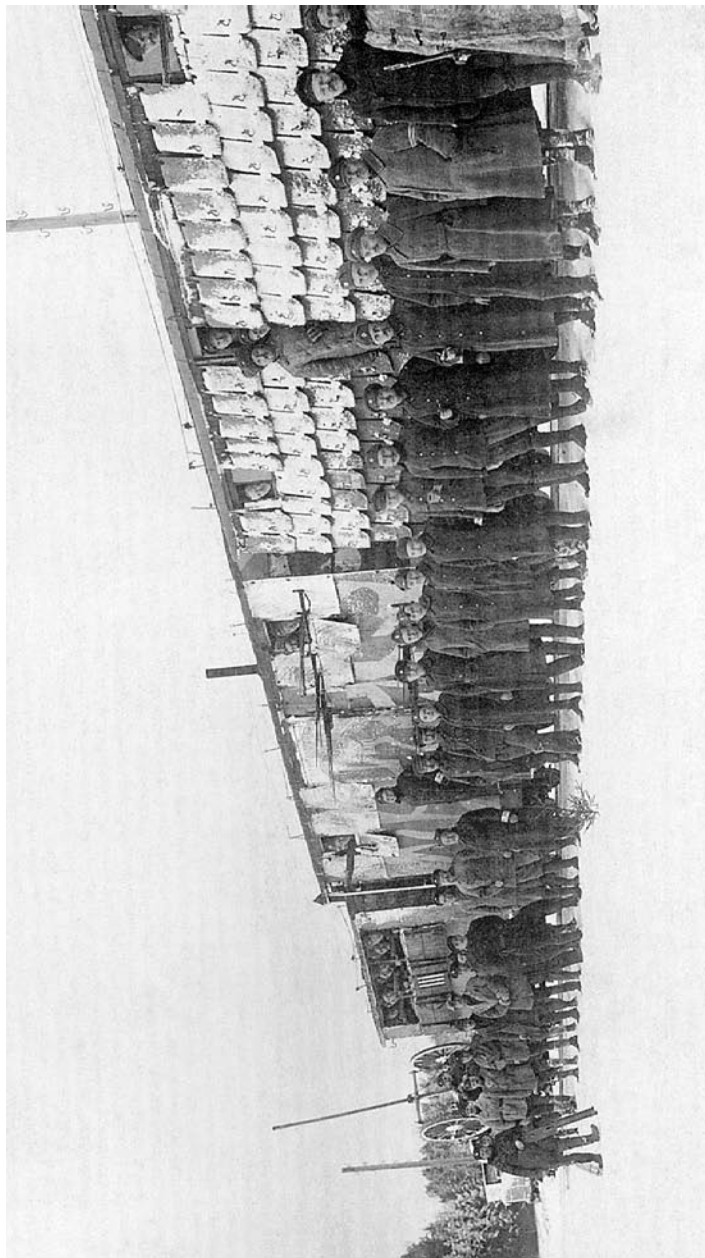
leldi keedetud kartulitega. Jaam oli tühi ja ei ühtki raudtee ametnikku. Sõitsime veel edasi kuni Härgmäe³¹ jaama lähedale, kuid siit saime juba tina. Seda tuli igast küljest, ka väikese kahuri tuld saime esmakordselt, mürsk tabas klassi vagunit, meie rongi staapi. Kuid et sel momendil kedagi säääl ei olnud, siis ei olnud ka ohvreid, purustatud oli vaguniesik ja osa katust. Tõmbusime tagasi ja sõitsime Mõisakülla remonti. Kuna remondiks arvati minevat 3–4 päeva, siis lubati meil, Viljandi poistel, kodu puhkusele minna seniks, kui käib rongi remont.

Meid kogunes 30 mehe ringis. Ronisime tühja kauba vagunisse, vedur võttis vaguni järele ja mõne tunni sõidu järele olime Viljandi jaamas. Tallinna tänava nurgal pidas kaitseliidu patrull meid kinni, sest maksmas oli sõjaseisukord ja liiklus pimedast valgeni keelatud. Meil oli igal oma püss rihmaga õlal. Kaitseliidu mehed tuttavad, kuid meilt nõuti liikumise luba. Kuna meil mingit luba ei olnud, siis tahe- ti, et nemad viivad meid komandandi juure, et säääl selgeks teha, mis mehed me oleme ja kust tuleme. Mina olin määratud komando vanemaks ja pidin vastutama, et mehed õigeaegselt jälle kokku tuleksid ja tagasi Mõisakülla sõidavad. Ma seletasin patrulli vanemale, kes oli üsna tuttav mees, et ta peaks ju mind väga hästi tundma, ja et meie tuleme rindelt paaripäevasele puhkusele. See ei aidanud. Vastus oli, et kui patrulli korraldust komandandi juure minekust ei täida, siis lubati relvad appi võtta. Meie mehed kukkusid naerma: „Vennikesed, ka meil on relvad, ja meid on ikka oma 30 meest, teid aga kõigest neli. No eks siis proovime, kuidas lahing on!“ Korraldused jäid üsna vakka, kuid lubati kaebama minna. Poisid naersid selle pääle ja iga üks läks oma kodu laiali. Tagajärge ei mingisugust, ainult pärast sõda olime patrulli vanemaga teravas vahekorras.

Eesti vägede pääletung edenes edukalt. Järgmisel päeval, 14. jaanuaril vallutati Tartu, venelased põgenesid lõuna poole Valga ja Võru suunas. Enne põgenemist panid nad Tartu krediitkassa keldris verise tapmise toime, 33 laipa leiti pärast linna vallutamist sääält. Ka Rakveres ja Tapal jätsid „seltsimehed“ maha oma verised jäljed, säääl oli üle saja inimese metsikult tapetud. Siis koondasid punased jõudusid Valka ja siit põhja poole, nende plaan oli Tartule pääle tungida, et meie väekoondisi tagalast haarata.

Kolm päeva kodus puhkusel oli läbi, mehed olid täpselt kohal. Kitsarööpalisel raudteel oli taastatud rongide liiklus Tallinna ja Viljandi vahel juba enne 1919. aasta algust, kuid nüüd pikendati liiklust ka

³¹ Läti Ērgeme.

Kitsarõpmeline soomusrong nr 2 pärast Vabadussõja lõppu. (Mati Ōun, Tiit Noormets, Jaak Pihlak „Eesti soomusrongid ja soomusronglased 1918–1941“, Tallinn 2003, lk 72.)

Mõisaküla–Pärnu liinil. Lõunase rongiga 18-ndal sõitsime Mõisakülla. Meie soomusrong oli jälle korras, asusime sellele ja kohe sõitis rong Ruhja jaama, sääl ees seisis ka „piimarong“. Öö möödus rahulikult, 19-nda hommiku sõitsid kaks rongi perastikku Pikksaare poole. Üsna jaama lähedal võeti meid vastu püssi ja kuulipilduja tulega. Pikksaare oli langenud „seltsimeeste“ kätte. Kuid kahe rongi 32 kuulipilduja tuli, mis tuli liikuvatelt rongidelt, oli nii kohutav, et mõne minuti järele ei tulnud vaenlase poolt ühtki pauku, jälle sibasid „seltsimehed“ üle lagendiku metsa poole, saadetuna kohutavast kuuli rahest, nii mõnigi must täpp jäi valgele lumele liikumata lamama. Sõitsime edasi Talli jaama poole, ka siin võeti meid kuuli rahega vastu, edasi sõidul ei olnud enam mõtet. Jäime oma nr 2 rongiga Talli jaama, kuna „piimarong“ kurseeris Talli, Pikksaare ja Ruhja vahel. Olime kitsa ribana tunginud kaugele ette, mõlemalt poolt raudteed maa alad olid „seltsimeeste“ käes. Tuli oodata, kuni jalavägi suudab nii palju edasi tungida, et rongide tagala punastest puhas oleks. 20-nda hommikul liikus meile vastu punaste rong, paari kilomeetri kauguselt avas meie rongi laevakahur tule vastu tuleva rongi pihta. Kaks mürsku, üks teise järele tabas vastu tulevat punaste eseloni, edasi sõit katkes, selle asemel kadus vaenlase rong kiiresti Valga poole. Oli ju Talli jaam eelviimane Valga eel, ka külgedelt ei olnud vaenulist tegevust märgata. Käisime raudtee lähedates taludes luurel. Need on eile veel punaseid täis olnud, kuid õhtul kadunud kõik ära. Talud olid kõvasti rüüstata saanud, hulk loomi oli tapetud ja vilja ära viidud. Inimesed olid hirmul, kuid minna ei olnud kusagile – oota, mis saatus toob.

Põhja-Eestis edenes pääletung edukalt. 19-ndal langes Narva meie kätte. Punased olid kulutanud Eestisse tungimiseks 40 päeva ja olid oma võimu alla haaranud ligemale $\frac{2}{3}$ Eesti pinnast, kuid nüüd löödi nad põhja poolt, kus nad olid kõige lähemal Tallinnale, 12 päevaga Narva taha. Hulk vägesid vabanes põhja lõigus ja need suunati nüüd lõunasse: Valga, Võru ja Petseri suunas.

Nädala päevad kestsid meil vähemad kokku pörked vastastega. 28. jaanuaril tuli ülemjuhatuselt käsk Valga vallutamiseks. Pääletung algas nii Tartu kui meie poolt. Rongid liikusid Härgmäe poole, kuid nii pea kui jaamale liginesime, saime kuuli rahet. Paaril korral liikus rong jaama, mitme tunnine tulevahetus ja ei mingit tagajärge, vastas olid läti punased kütid. 31. jaanuaril õhtu eel sõitsime oma harilikule luure käigule ja jaama jõudes ei tulnud enam ühtki pauku. „Piimarong“ kurseeris kogu aeg Pikksaare–Talli ja Härgmäe vahel. Jäime ööseks Härgmäele, see oli rahulik öö. 1. veebruari hommikul liikusid soomusrong nr 2 ja

„piimarong“ aeglaselt Valga poole. 12 kilomeetrit oli tarvis sõita kuni Valk II-se kitsarööpalise jaamani – mingit vastupanu ei olnud. Tunni sõidu järele jõudsi Valk II-se jaama ette. Siin olid juba mõned raudtee ametnikud kohal, kellelt saime andmed sündmuste kohta, mis siin viimaste päevade jooksul on toimunud. Samas jaama lähedal hõreda männiku all (Luke plats või park) olid punased eile õhtul maha lasknud 27 inimest ja samasse ühishauda ka matnud. Suure hulga soomusrongi meestega läksime vaatama ja üsna jaama lähedal oligi ühishaud. Külmanud mullakamakad olid laipadele pääle veeretatud, külmanud mulla tükkide vahelt ulatasid välja laipade jalad. Rongilt toodi labidad, kirkad ja ettevaatlikult eemaldati külmunud mulla tükid. Jalk ja õudne tegu, mida olid korda saatnud need, kes töotasid täiest kõrist rahvale vabadust ja õnne. Ah siis niisugune ongi see palju kiidetud vabadus ja õnn! Kui taheti külmunud laipu hauast välja tõsta, siis selgus, et inimestel olid enne mahalaskmist käed okastraadiga selja taha seotud ja sama okastraadiga küünarnukki pidi kokku seotud, augu kaldale seisma pandud ja kuulipildujaga maha lastud. Nii olid nad auku kukkunud ja mõrtsukad mulla kamakad pääle veeretanud. Võis oletada, et sääl mõnigi surmavat kuuli ei saanud ja haavatuna ühes surmasaanutega auku kukkus, kus külm ja ränk mulla kiht ta elunatukese lõpetas. Kes nad olid? Varsti ilmusid sinna tapetute omaksed, kes iga üks oma ära tundis ja kodupaika viis, kus ta korralikult maha mattis. Sääl oli talupidajaid, ametkondade teenistujaid, kaupmehi, politsei ametnikke, raudteelasi ja ajakirjanikke. Milles need inimesed süüdi olid? Vast selles, et seda hullumeelsete tantsu kaasa ei teinud. Lõuna paiku sõitsime rongidel Valk I-sse jaama ja sääl kohtasime laiarööpalise soomusrongi mehi, kes olid samal hommikul Valka jõudnud Tartu poolt. Ka Võru langes samal päeval Eesti vägede kätte, ka sääl olid punased verised jäljed maha jätnud. Öö vastu 2. veebruari seisime Valk I-se jaamas, kust hargnes raudtee Lätimaale Marienburg–Alt-Schwanenburgi³² pääle.

Hommikul, 2. veebruaril liikusime rongiga Marienburgi poole. Kaagvere jaama eel olid punased raudtee silla õhku lasknud ja säält edasi enam ei pääsenud. 2. ja 3. veebruar kulus uue silla ehitamiseks ja alles 4-nda hommikul saime edasi sõita. Hargla jaamast sõitsime takistusteta mööda kuni Taivola³³ jaamani ja siin jäime ööseks jaama seisma. Meie tagalas kurseeris kogu öö „piimarong“. Kohalikest inimestelt saime teada, et Mustajõe sild, mis on Taivola ja Mõniste jaama vahel 12

³² Läti Alüksne–Vecgulfbene.

³³ Praegu Taheva.

kilomeetrit Mõnistest eemal, on mineeritud ja punaste valvemeeskond on paigutatud silla lähedasse tallu /.../

Kesköö paiku aeti mehed unest üles ja kahes grupis ühe kohaliku raudtee ametnikust teejuhi saatel liikusime metsa mööda Mustjõe raudtee silla juure. 17. veebruari hommiku hämaruses jõudsimine silla lähedale. Siit läks suurem grupp, 20 meest ühe kuulipilduja ja ühe automaatpüssiga vasakule poole raudteed tallu, kus oli valve meeskond, teine 10 meheline grupp ka ühe kuulipilduja ja automaatpüssiga paremale poole silda. Metsa varjus võtsime laske asendid sisse. Ees oli 300–400 meetrit lagedat luha heinamaad. Kõik oli vaikne, aovalgel nägime kaht tunni-meest silla otstel edasi-tagasi liikumas. Kõrge raudteetammi kõrval üsna silla ligidal oli vahi putka. Kaks meie paremat laskurit võtsid tunnimehed kirbule. Kuulipilduja ja automaadi tuli avati putka pihta ja silla kaare alla. Tunnimehed veeresid tammist alla, putkast kargasid 5–6 meest välja ja panid plagama, püüdes pääseda üle teetammi, et leida varju meie kuulide eest. Üks mees kargas haake tehes silla alla, tuline tukk käes, nähtavasti tahtis ta süüdata süütenööri, et silda õhku lasta, kuid tuli, mis oli sihitud silla kaare alla, oli nii tihe, et mees mõne hüppe järele vaikselt lamama jäi. Ka vasakpoolne grupp oli oma ülesande täitnud, valvemeeskond oli kahjutuks tehtud, 5–6 meest olid oma elu jätnud. Sell' ajal, kui meie silla valvet hävitasime, ligines ka meie rong sillale. Sild oli oma 50–60 meetrit pikk ja tugines kesk jõel kivi sambale, säält töid meie minöörid kaks 40-ne kilolist kasti nitroglütseriiniga ära. See lõhkeaine hulk oleks purustanud mitte üksnes silla, vaid oleks ka meie parempoolsele grupile saatuslikuks saanud, sest vahemaa oli vaevalt 150 meetrit. Raudtee oli päästetud ja rong sõitis üle silla. Punased sillavalvurid olid putkasse maha jätnud korras kuulipilduja, hulga laskemoona, käsigranaate ja isegi mitu sinelit ja seljakotte. Punane põgeneja viskas maha kõige päält püssi ja padrunid, siis kõik muu, mis segas jooksu. Meie korjasime teetammi kõrvalt ülesse paarkümmend püssi ja hulga padroneid, katelokid, sine-lid, seljakotid ja isegi ühe paari säärsaapaid.

Rong venis pikkamisi edasi Mõniste poole. Tuli olla ettevaatlik: tee võis olla mineeritud. Mehed liikusid rongi eel, teraselt vaadati roopaid ja liipreid. Roopa jätkukohad olid päämiseks tähelepanu objektiks. Nii jõudsimine pea Mõniste jaama. See oli tühi, rikutud olid raudtee pöö-rangud, jaama hoone aknad puruks pekstud, side liinid rippusid postilt alla – päris korralik hävitustöö. Nähtavasti siin ei leitud inimesi, kelle päale oleks saanud viha valada, siis tehti seda hoonete ja seadmete kal-lal. Veidi aega puhkust ja siis lõuna söök (rongil oli vagunköök alati ligi,

1920. aastate algus, vasakult: Ella, Johan(nes) ja Nikolai Animägi, Liisi ja Jaan Hion.

nii et toitlustamise üle nuriseda ei võinud, ainult leib oli tõesti halb, pikki õle tükke ja kaera aganaid oli rohkesti, kuid supp ja pudru olid täitsa hääd). Siis mehed rongile ja sõit läks Hoppa³⁴ poole. Ilma äpardusteta jõudsimme Hoppa jaama, ka siin ei olnud ühtki inimest, jaama

³⁴ Läti Ape.

Fotol on komisjon, kelle käe all sai viimase lihvi raamat „Scouts rügemendiga Vabadussõjas“. On aasta 1936. Esimeses reas paremalt teine Johannes Animägi, teises reas vasakult teine Nikolai Animägi, VR II/3 omanik.

hoone aknad puruks pekstud, ukсед pärani lahti, mehed olid kauba aidast leidnud tohutu hulga Saksa sõjaväe teraskiivreid, mis nähtavasti olid sakslaste taganemisel maha jäetud. Iga mees pani nüüd kiivri pähe ja ülejäänud ligi 2000 tükki kanti soomusrongile. Nii liikusime kahe soomusrongiga Valga, Mõniste, Hoppa vahel edasi-tagasi kogu veebruari ja pool märtsi kuud. Märtsi algul vallutati Marienburg, väike Läti linnake.³⁵ Ka Lätis oli korraldatud vastupanu punastele, kuid see ei tahtnud ega tahtnud kuidagi vedu võtta. Teame ju oma rahva ajaloo kaudu võitlustest Saksa, Poola, Taani ja Rootsi vallutajate kohta, kus lätlased on ikka kahepaiksust mänginud, nii ka nüüd. Punased läti kütid olid ustavad punastele, kuid kui nende käsi hakkas halvasti käima punaste pool, siis tulid üle valgete poole, ja kui valgetel halvasti käis, siis mindi uuesti punaste poole. Missuguseid tagajärgi võis olla sellisel kahepaiksusel. Punaste väekoondised olid laiali paisatud väikesteks röövsalkadeks, nii et tõsist vastupanu enam kusagil ei olnud.

Sel ajal formeeriti Tallinnas, Pärnus ja Viljandis *Scout*-pataljoni, igas linnas üks kompanii. Nii oli pataljonis A, B, C ja D kompanii 100 mehe suuruse koosseisuga. Ka organiseerisid Viljandi sõjameeste emad, õed

³⁵ Marienburgi e Alüksne vallutasid Põhja Pojad siiski juba 21. veebruaril.

ja naised *scoutide* puhke kodu-haigla, kuhu tulid haavatud ja haiged rinde mehed ravile ja puhkusele. Märtsi kuul 20-ndal lahkusime Valgas soomusrongilt ja sõitsime Viljandisse, kuhu juba olid koondunud ka teised 3 kompaniid. Meid oli rindelt tulijaid 58 meest, meie A kompaniile anti täienduseks veel 42–43 meest, paar päeva korraldati ühiseid pataljoni õppusi ja siis algas uus etapp minu sõjateel. 23. märtsil laaditi pataljon rongile ja sõit läks Valga poole, sääl laiarööpalisele rongile, kes meid Võrru sõidutas, veel paar jaama vahet, Leppassaare jaamas rongilt maha ja jalgsi rännak Hanikase külla, kuhu ka mõneks päevaks seisma jäime /.../

Nikolai Animägi lühielulugu on avaldatud käesolevas aastaraamatus lk 171–172.

MY LIFE (MEMOIRS)

Nikolai Animägi (1894–1974), holder of the Cross of Freedom

Nikolai Animägi, hero of the Estonian War of Independence, was born in Viljandi in the family of a court clerk in 1894. He spent his early childhood in Russia, in the Toporok manor that belonged to the State Duma speaker Mikhail Rodzyanko. After having lived for a while in Viljandi and attended school here, he went to St. Petersburg, where he studied to become an electrical mechanic, and worked in a factory. In spring 1913 he returned to Viljandi. In August 1914 he volunteered for the army, where he served mostly in a mobile X-ray cabinet, and later in a communication intelligence unit. During the German occupation in 1918 he worked as an electrician in Uue-Võidu manor.

He went to the War of Independence as a volunteer on 19 December 1918, as a senior machine gunner and chief of the commando in the Scouts unit. He was also the first volunteer soldier in the unit. From 17 January 1919 he was with his unit in the commando of the narrow-gauge armoured train no. 2 as A-company corporal and instructor. On the armoured train he took part in the battles against the Red Army both in Southern Estonia and Latvia until he left the train in March 1919. In April 1919 he was appointed the acting officer in A-company. In July he was promoted to the post of deputy officer. He served as a temporary chief of A-company in August 1919 and I company in January 1920, and thereafter as a junior officer of I company of Scouts Regiment. He took part in battles against the *Landeswehr* and the Red Army in Latvia and Pskov. He was demobilised in September 1920.

Animägi was awarded the Cross of Freedom for the battle fought for Mustajõe bridge on 17 February 1919. In addition to the Cross of Freedom, he also got 25,000 marks, a normal-size freehold farm, a memorial sign of the War of Independence and the memorial medal of the 10th anniversary of independence in Latvia. Later he was an active public figure. During the Second World War he was the Municipality Mayor of Viljandi parish and participated in the Self-Defence Unit of Viljandi County. In 1945 the Soviet authorities imposed him a sentence of 10 years in a prison camp. After he was released he returned to Estonia to his Silla farm, where he lived until the end of his life.

At the end of the 1960s Nikolai Animägi wrote the story of his eventful life. Above you can find paragraphs of his life story concerning his school years in Viljandi and episodes of the War of Independence.